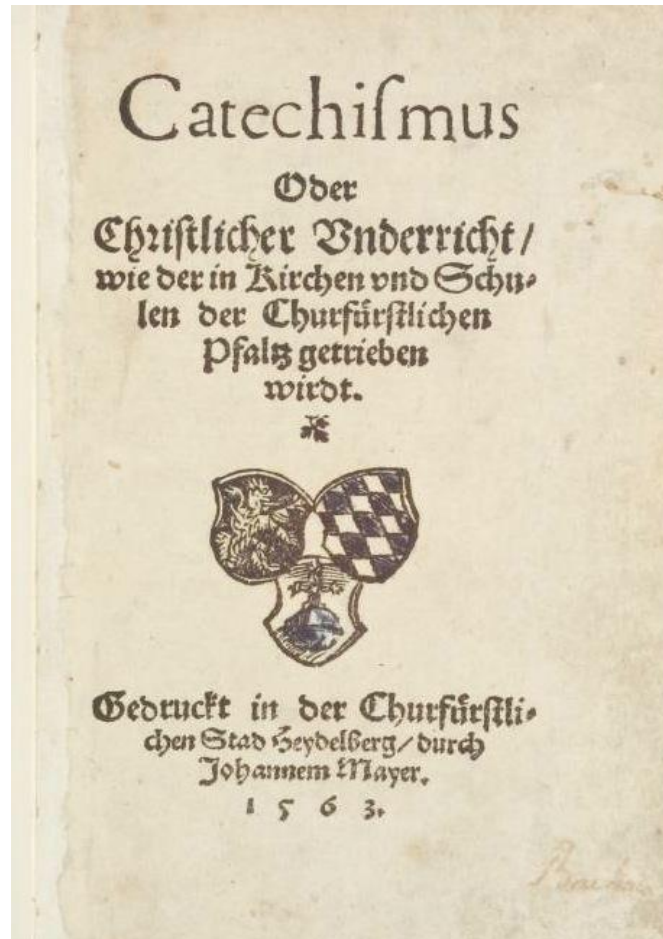

ASPECTEN VAN ESCHATOLOGIE IN DE RECEPTIE VAN DE HEIDELBERGSE CATECHISMUS

Een onderzoek naar de uitleg van de catechismus in de
zeventiende en achttiende eeuw

Scriptie aangeboden aan:
dr. H. van den Belt (scriptiebegeleider) en prof. dr. W. Verboom (2e lezer)
Faculteit Geesteswetenschappen
Departement Religiewetenschappen en Theologie
Universiteit Utrecht

Ter afsluiting van de Masteropleiding
Wortels en Ontwikkeling van het Christendom

R.A.B. VAN DER BEEK
9936866

10-7-2012

INHOUDSOPGAVE

WOORD VOORAF	3
1. ALGEMEEN	4
1.1 Inleiding en omschrijving van het onderwerp.....	4
1.2 Probleemstelling	6
1.3 Afbakening en onderzoeksmethode	7
1.4 Tekst van de betreffende vragen en antwoorden	8
2. ZACHARIAS URSINUS.....	9
2.1 Achtergronden bij ‘Het Schatboek’	9
2.2 Aspecten van eschatologie in ‘Het Schatboek’.....	12
2.2.1 Wederkomst.....	12
2.2.2 Oordeel.....	13
2.2.3 De Rechter	15
2.2.4 De aangeklaagden.....	15
2.2.5 Het verloop van de gebeurtenissen rondom het oordeel.....	16
2.2.6 Het tijdstip van het oordeel	17
2.2.7 De betekenis voor het persoonlijk geloof	18
2.3 Opstanding van het lichaam	19
2.3.1 De positie van de ziel na de dood.....	19
2.3.2 Argumenten voor de opstanding van het lichaam	20
2.3.3 De betekenis voor het persoonlijk geloof	22
2.4 Het eeuwige leven en het Koninkrijk van God.....	23
2.5 Samenvatting.....	26
3. PETRUS VAN DER HAGEN.....	27
3.1 De wederkomst en het oordeel	29
3.1.1 De Rechter	29
3.1.2 Het verloop van de gebeurtenissen rondom het oordeel.....	30
3.1.3 Het tijdstip van het oordeel	31
3.1.4 De betekenis voor het persoonlijk geloof.	32
3.2 De wederopstanding van het lichaam	33
3.2.1 De dood van een mens en de positie van de ziel na de dood.	33
3.2.2 Argumenten voor de opstanding van het lichaam	34
3.2.3 De hereniging van lichaam en ziel.....	36
3.3 Het eeuwige leven en het koninkrijk van God.....	38
3.4 Eschatologische aspecten in andere geschriften van Van der Hagen.....	41
3.5 Samenvatting.....	42

4. JOHANNES D'OUTREIN	43
4.1 De wederkomst en het oordeel	48
4.1.1 De Rechter	49
4.1.2 De gedaagden	50
4.1.3 De gerechtsdienaars	51
4.1.4 Het verloop van de gebeurtenissen rondom het oordeel.....	51
4.1.5 Het tijdstip en de plaats van het oordeel	52
4.2 De wederopstanding van het lichaam	55
4.2.1 De dood van een mens en de positie van de ziel na de dood.	55
4.2.2 Argumenten voor de opstanding van het lichaam	56
4.2.3 De hereniging van lichaam en ziel	57
4.2.4 De betekenis voor het persoonlijk geloof.	59
4.3 Het eeuwige leven en het koninkrijk van God.....	60
4.4 Eschatologische aspecten in andere geschriften van d'Outrein	66
4.5 Samenvatting.....	68
5. BERNARDUS SMYTEGELT	69
5.1 De wederkomst en het oordeel	71
5.1.1 De Rechter	72
5.1.2 Het verloop van de gebeurtenissen rondom het oordeel.....	72
5.1.3 Het tijdstip van het oordeel	75
5.2 De wederopstanding van het lichaam	77
5.2.1 De dood van een mens en de positie van de ziel na de dood.	77
5.2.2 Wat er met het lichaam gebeurt na de dood	78
5.2.3 De hereniging van lichaam en ziel	79
5.2.4 De betekenis voor het persoonlijk geloof.	80
5.3 Het eeuwige leven en het koninkrijk van God.....	81
5.4 Eschatologische aspecten in andere geschriften van Smytegelt	84
5.5 Samenvatting.....	86
6. ALGEMENE OPVATTINGEN IN DE ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW EN VERGELIJKING VAN DE VERSCHILLENDE AUTEURS.....	87
6.1 Algemene eschatologische voorstellingen in de zeventiende en achttiende eeuw	87
6.2 Korte schets van de catechese in de zeventiende eeuw	94
6.3 Vergelijking van de vier auteurs	96
6.3.1 Ursinus	96
6.3.2 Van der Hagen.....	98
6.3.3 D'Outrein	99
6.3.4 Smytegelt	101
6.3.5 Chronologische vergelijking	104
6.4 conclusies	106
SUMMERY.....	109
BIBLIOGRAFIE.....	115

WOORD VOORAF

Deze scriptie vormt de afsluiting van mijn theologische studie aan de Universiteit Utrecht. Ik heb deze scriptie met plezier geschreven, maar de combinatie van een jong gezin, een meer dan 40-urige werkweek en een deeltijdstudie is geen sinecure. Desalniettemin ben ik blij en dankbaar dat hier het afsluitende resultaat van 10 jaar studie voor u ligt.

In de eerste plaats ben ik God de HEERE alle dank verschuldigd dat Hij me alles geschonken heeft dat nodig was om te studeren en af te studeren. Daarnaast ben ik mijn begeleider dr. H. van den Belt dankbaar voor het geduld dat hij met me heeft gehad en zijn heldere en zeer snelle feedback op mijn vaak later dan afgesproken bij hem ingeleverde werk. Ik wens dr. Van den Belt ook al het goede toe in zijn aanstaande functie als hoogleraar te Groningen. Verder bedank ik prof. dr. W. Verboom hartelijk voor zijn bereidheid tweede lezer van mijn scriptie te willen zijn. Ook het meeleven en de belangstelling van mijn (schoon)familie en vrienden waardeer ik zeer.

Uiteraard gaan mijn gedachten uit naar mijn lieve vrouw en kinderen. Ik wil Ineke van ganser harte bedanken voor alle steun die ik ontvangen heb in alle opzichten. Vele zaterdagen heeft ze me moeten missen. Dat gemis hebben ook Julia (4 jaar) en Maurits (2 jaar) ervaren, wanneer ze veel liever iets leuks met me wilden doen. Al snel werd duidelijk dat dat niet ging. Maurits zei dan, alsof het de normaalste zaak van de wereld was: ‘papa studeren’. Ook Julia begreep dat heel goed en, hoewel het soms moeilijk was om niet even bij papa te komen kijken, heeft ze me meestal rustig laten studeren. Ik zal nooit vergeten met hoeveel vreugde ze me aan het eind van elke zaterdag weer tegemoet kwamen, evenmin als hun muzikale omlijsting van de studiedagen.

In dit onderzoek heb ik stilgestaan bij de laatste dingen en het einde der tijden. Eénmaal zal iedereen hiermee geconfronteerd worden en voor Christus rechterstoel moeten verschijnen. De ernst hiervan heb ik vaak overdacht en was de aanleiding voor de onderwerpskeuze van deze scriptie. Een tekst die veelvuldig genoemd wordt in verband met het onderwerp en ook door alle auteurs die ik behandel wel genoemd wordt is 1 Kor. 13:12 ‘Want wij zien nu door een spiegel in een duistere rede, maar alsdan zullen wij zien aangezicht tot aangezicht; nu ken ik ten dele, maar alsdan zal ik kennen, gelijk ook ik gekend ben.’ Deze tekst geeft voor mij de essentie van de hoop voor elke gelovige ten aanzien van de eeuwigheid weer. Soli Deo Gloria!

Oud-Beijerland, Juli 2012

Robin van der Beek

1. ALGEMEEN

1.1 Inleiding en omschrijving van het onderwerp

De Heidelbergse Catechismus geldt als één van de klassieke belijdenisgeschriften. Hoewel het al bijna 450 jaar geleden is dat de eerste druk verscheen, wordt dit geschrift nog steeds in een behoorlijk aantal Nederlandse kerken wekelijks gebruikt voor catechese of prediking in de leerdienst. De blijvende actualiteit van de Heidelbergse Catechismus is volgens sommigen te danken aan het feit dat de waarheid van het Evangelie, zoals het door de Reformatie opnieuw werd ontdekt, er op een essentiële manier in vertolkt wordt.¹ De Heidelbergse Catechismus, ontstaan als leerboek voor de jongeren en als belijdend geschrift in de periode van confessionalisering, biedt een beknopte maar tegelijkertijd ook volledige weergave van de klassiek gereformeerde leer, zoals die tijdens de Reformatie tot stand kwam en tot op de dag van vandaag aanzien geniet en voor velen actueel is.

Naast de Heidelbergse Catechismus wil ik stilstaan bij eschatologie. Veel ouder dan de Heidelbergse Catechismus is de verwachting van de wederkomst van Christus. Sinds de tijd van het Nieuwe Testament, dat spreekt over de wederkomst van Christus, maar ook van een toekomstig oordeel, heeft de kerk en hebben christenen in sterkere of mindere mate geleefd bij de verwachting van de wederkomst. In deze scriptie wil ik de wederkomst, de oordeelsdag, het eeuwige leven en het Koninkrijk van God, als vier aspecten van de eschatologie, onderzoeken aan de hand van de receptie van de Heidelbergse Catechismus. In de vragen en antwoorden 52, 57, 58 en 123 (zondag 19, 22 en 48) gaat het achtereenvolgens om de troost van de wederkomst van Christus om te oordelen de levenden en de doden, de troost van de opstanding des vleses, de troost aangaande het eeuwige leven en de bede *Uw Koninkrijk kome*.

Voor dit onderzoek kies ik preken en catechismusverklaringen uit de zeventiende en de achttiende eeuw; of te wel uit de periode na de Reformatie. Belangrijke stromingen in de Nederlanden in deze periode zijn de Nadere Reformatie,² beïnvloed door het Puritanisme en de

¹ W. van 't Spijker e.a., *Het troostboek van de kerk*, Houten 2005, 13.

² De aanduiding Nadere Reformatie is niet geheel vrij van problemen. De aanduiding is niet algemeen geaccepteerd en recent werd er gediscussieerd over de vraag of de Nadere Reformatie eigenlijk wel heeft bestaan. In een discussie tussen F. A. van Lieburg en W.J. op 't Hof, stelde Op 't Hof: „Het gaat om een stroming die deel uitmaakt van de bredere vroomheidsbeweging van het gereformeerd piëtisme, maar dan met de verbijzondering die op theocratische wijze de werkelijkheid van kerk, staat en samenleving wil inrichten, naar uitwijzen van Gods Woord. Piëtisten hebben de neiging om te klagen over de toestand, nadere reformatoren zeggen: Laten we er iets aan gaan doen.” Van Lieburg poneert hiertegenover echter de stelling dat die hele „Nadere Reformatie” een projectie is van de twintigste-eeuwse reformatorische zuil, bedoeld om het eigen bestaan vanuit de geschiedenis te rechtvaardigen. Zie: E. de Bruin, "Van Lieburg en Op 't Hof in discussie over de Nadere Reformatie", *Reformatorisch Dagblad* 9-4-2011.

breder stroming van het Gereformeerd Piëtisme. Zeer algemeen zou gesteld kunnen worden dat ten tijde van de Reformatie er onder andere een herontdekking van de bronnen voor het christelijk geloof uit de eerste eeuwen plaatsvond, met een relatief grote nadruk op kennis. Hieraan gepaard ontstond er een herdefiniëring van de geloofsleer. Het is onmiskenbaar dat in de periode na de Reformatie andere accenten gelegd werden in de geloofsleer en in de prediking. Doorgaans wordt gesteld dat in de achttiende eeuw een zekere verinnerlijking van de geloofsleer optreedt met een relatief grote nadruk op bevinding. In deze scriptie wil ik verder onderzoeken of er verschillen of verschuivingen in de uitleg van de eerder genoemde vragen en antwoorden waarneembaar zijn tussen de verschillende auteurs en de tijd waarin zij leefden.

De Heidelbergse Catechismus wordt vandaag de dag de dag nog steeds veelvuldig gebruikt in zowel prediking als catechese. Naar mijn mening ligt hierin reeds een eerste punt van maatschappelijke relevantie. Het aantal publicaties betreffende de Heidelberger uit heden en verleden geven aan dat dit geschrift ook in het onderzoek nog steeds belangstelling geniet en daarmee ook maatschappelijk relevant is.

Daarnaast is naar mijn mening eschatologie voor elke christen relevant. Eschatologische verwachtingen zijn er altijd geweest sinds de hemelvaart van Christus. Dit werd zichtbaar in de verwachting van de discipelen (zie Joh. 21:22), de verwachtingen van de Montanisten, het werk *De Stad Gods* van Augustinus als antwoord op vragen van christen die meenden dat de wereld zou vergaan na de val van Rome in 410, maar ook in de commotie rondom de uitspraken van Harold Camping, die meende dat op 21 mei 2011 de wereld zou vergaan. Verder is het mijn eigen overtuiging, gebaseerd op de Bijbel, dat het voor een christen goed is om te leven in afhankelijkheid van God en verwachting aangaande Christus en Zijn wederkomst.

Hoewel er vele publicaties zijn verschenen betreffende de Heidelberger, is het aspect eschatologie en eindtijdverwachting daarin naar mijn mening slechts zelden expliciet naar voren gekomen. Daarnaast vormt de Heidelberger voor een deel van de protestanten in Nederland nog steeds één van de belangrijkste bronnen voor de geloofsleer.

1.2 Probleemstelling

In dit onderzoek staat de volgende onderzoeksvraag centraal:

Welke visie op eschatologie blijkt uit de uitleg van de vragen en antwoorden 52, 57, 58 en 123 van de Heidelbergse Catechismus door gereformeerde predikanten uit de zeventiende en achttiende eeuw?

Naast deze hoofdvraag wil ik ook enkele deelvragen onderzoeken:

1. Hoe kan de visie van de genoemde predikanten op wederkomst, oordeel en eeuwig leven worden samengevat?
2. Welke opvallende overeenkomsten en verschillen zijn er in de gelegde accenten?
3. Kunnen de verschillen gerelateerd worden aan andere verschuivingen, bijvoorbeeld aan de eerder genoemde verinnerlijking in de achttiende eeuw?

1.3 Afbakening en onderzoeksmethode

Bij dit onderzoek beperk ik me in de eerste plaats tot een enkel belijdenisgeschrift, namelijk de Heidelbergse Catechismus uit 1563. Verder beperk ik me tot de zeventiende en achttiende eeuw, onder andere omdat de eerste bron die ik ter beschikking heb uit 1602 dateert.

Voor het onderzoek wil ik gebruik maken van de preken of geschriften van vijf gereformeerde predikanten. Het betreft:

Zacharias Ursinus (1534-1584); eerste Nederlandstalige uitgave van de catechismusverklaring
in 1602

Petrus van der Hagen (1641-1671); eerste uitgave van de catechismusverklaring in 1676

Johannes d'Outrein (1662-1722); eerste uitgave van de catechismusverklaring in 1719

Bernardus Smytegelt (1665-1739); eerste uitgave van de catechismusverklaring in 1742

De keuze voor deze bronnen is in zekere zin arbitrair, want er zijn meer geschriften beschikbaar en ik had andere kunnen kiezen, maar niet willekeurig. Ik heb gezocht naar predikanten die naar mijn idee in algemene zin bepaalde overeenkomstige overtuigingen hadden ten aanzien van verschillende aspecten van de geloofsleer maar tegelijkertijd ook duidelijk hun eigen accenten leggen. De keuze voor Ursinus vloeit voort uit het feit dat hij één van de opstellers is van de Heidelbergse Catechismus en er al zeer snel na zijn dood verklaringen en uitleg van zijn eigen hand beschikbaar waren. Van der Hagen is op 30-jarige leeftijd overleden, waardoor zijn preken op relatief jonge leeftijd zijn uitgesproken. Johannes d'Outrein wordt gezien als een van de ernstige Coccejanen. Over het algemeen gold dat de Coccejanen een (licht) chiliastische visie op eschatologie hadden. Om ook dit perspectief in de scriptie te betrekken, kies ik er voor om de catechismusverklaring van d'Outrein te beschouwen. Smytegelt spreekt mij persoonlijk zeer aan en er wordt wel van hem gezegd dat hij een zeer pastorale benadering kiest.

Het begrip eschatologie is een zeer breed begrip. Doorgaans wordt er onder eschatologie verstaan de christelijke opvattingen betreffende de laatste dingen. Aspecten die veelal een plaats hebben binnen de eschatologie zijn onder andere de wederkomst van Christus, het oordeel, wederopstanding van de doden, het koninkrijk der hemelen, een duizendjarig rijk, de toekomst van Israël, een nieuwe hemel en een nieuwe aarde. In deze scriptie wil ik me tot bepaalde aspecten beperken. Ik kies voor de aspecten: de oordeelsdag, de wederkomst en het eeuwige leven. Deze aspecten hangen mijns inziens binnen de Heidelbergse Catechismus nauw met elkaar samen.

1.4 Tekst van de betreffende vragen en antwoorden³

LII. VRAGHE Wat troost u de wederkomste Christi om te oordeelen de levendighe ende de doode?

ANTWOORDE Dat ick in alle droefnisse ende vervolginghe met opgherechten hoofde, even den selven, die hem te voren om mijnent wille voor Gods gerichte gestelt ende alle den vloeck van my wegh ghenomen heeft, tot eenen Rechter uyt den hemel verwacht, die alle sijne ende mijne vianden inde eeuwighe verdoemenisse werpen, maer my met allen uytverkoren tot hem inde hemelsche blijschap ende eerlickheydt nemen sal.

Luc. 21:28. Rom. 8:23. Philip. 3:20. Tit. 2:13. II Thess. 1:6-10. I Thess. 4:16. Matt. 25:41-43. Mat. 25:34

LVII. VRAGHE Wat troost gheeft u de opstandinghe des vleessches?

ANTWOORDE Dat niet alleen mijn siele, nae desen leven, van stonden aen tot Christo, haer hoofd, sal opghenomen werden, maer dat oock dit mijn vleesch, door de cracht Christi opgeweckt zijnde, wederom met mijn siele vereenight ende den eerlickken lichame Christi ghelijckformich sal worden.

Luc. 23:43. Philip. 1:23. I Cor. 15:53, 54. Job. 19:25, 26. I Ioh. 3:2. Philip. 3:21.

LVIII. VRAGHE Wat troost schept ghy uyt den artikel van het eeuwighe leven?

ANTWOORDE Dat nademael ick nu t'beghinsel der eeuwigher vreught in mijn herte ghevoele, ick nae desen leven volcomene salicheyt besitten sal, die gheen ooghe ghesien, noch gheen oore ghehoort heeft, noch in gheens menschen herte gekomen is; ende dat om Godt daerin eeuwichlick te prijsen.

II Cor. 5:2, 3. I Cor. 2:9. Ioha. 17:3.

CXXIII. VRAGHE Welck is de tweede bede?

ANTWOORDE Dijn rijcke come. Dat is: Regiert ons alsoo door u woordt ende uwen Gheest, dat wy ons langhs soo meer U onderwerpen, bewaert ende vermeerdert uwe kercke, verstoort de wercken des duyvels ende alle ghewelt, welck hem teghen u verheft, midtsgaders alle boose raetslaghen, die tegen u heyligh woort bedacht werden, totdat de volcomenheyt uwes rijcks toecome, daerin ghy alles sult zijn in allen.

Matt. 6:33. Psal. 119:5; 143:10. Psal. 51:20; 122:6-9. I Ioh. 3:8. Rom. 16:20. Apoc. 22:17, 20. Rom. 8:22, 23. I Cor. 15:28.

³ J. N. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse belijdenisgeschriften, in authentieke teksten, met inleiding en tekstvergelijkingen*, Amsterdam 1976, 177, 179, 181, 219, 221.

2. ZACHARIAS URSINUS

2.1 Achtergronden bij ‘Het Schatboek’

Zacharius Ursinus wordt geboren op 18 juli 1534 te Breslau en overlijdt op 6 maart 1583 te Neustadt an der Hardt. In 1563 wordt hij hoogleraar dogmatiek in Heidelberg. In datzelfde jaar verschijnt voor het eerst de Heidelbergse Catechismus, waarvan hij mede-opsteller is.⁴ Overeenkomstig zijn eigen bedoeling om de catechismus in een jaar volledig te behandelen, doet hij dat waarschijnlijk tot 1577 in zijn eigen colleges. Al snel na Ursinus' dood verschijnen er uitgaven van aantekeningen op deze colleges. De oudst bekende uitgave betreft *Doctrinae Christianae Compendium*,⁵ uitgeven in 1584 te Genève. De Praefatio hiervan is ondertekend met S.G.S., wat ziet op de samensteller, Simon Goulard (1543-1628).⁶

David Pareus, vriend en volgeling van Ursinus, is echter degene die bekend is geworden om zijn poging om een zo goed en volledig mogelijk uitgave van Ursinus colleges te verzorgen, in lijn met Ursinus' eigen opvattingen.⁷ Pareus' eerste uitgave is van 1591 en draagt de titel '*Explicationum catechetiarum*'.⁸ Het betreft een uitgave in vier delen met een voorwoord van Pareus in elk deel. Om de ontwikkeling rondom dit werk na te gaan, heb ik enkele geschriften digitaal ingezien. Het betreft:⁹

- *Doctrinae christianae compendium* (Geneva, 1584)
- *Corpus Doctrinae Christianae Ecclesiarum a Papatu Romano reformatarum continens explicationes catecheticas D. Zachariae Ursini. post varias editiones varie depravatas ... studio Davidis Parei*
 - Hanau: 1602
 - Heidelberg: Iona Rosa, 1621
- *Explicationum catechetiarum* (Neustadt: 1593)¹⁰

⁴ Hoewel het niet mijn bedoeling is hier een discussie te voeren over de opstellers van de Heidelbergse Catechismus, wordt doorgaans aangenomen dat Ursinus in ieder geval mede-opsteller is geweest, hetgeen in zeer vele publicaties betreffende de HC is terug te vinden. Bierma komt in 'The Purpose and Authorship of the Heidelberg Catechism.' in: Lyle D. Bierma e.a. *An introduction tot the Heidelberg Catechism*, Grand Rapids MI, 2005 op 74 tot de conclusie dat Ursinus naar alle waarschijnlijkheid de hoofdverantwoordelijke en eindredacteur van de HC is geweest.

⁵ Z. Ursinus, *Doctrinae christianae compendium, seu, Commentarij catechetici, ex ore D. Zachariae Ursini, verè theologi (qui Heydelbergae catecheseos explicationem continuare solebat & iterare) diuerso tempore ab ipsius discipulis excepti*, Genève 1584. Geraadpleegd via books.google.com 3-7-2012.

⁶ C.J. Burchill, 'On the Consolation of a Christian Scholar: Zacharias Ursinus (1534-83) and the Reformation in Heidelberg' in: *The journal of ecclesiastical history*, vol. 37 nr.4 (1986), 578 en F.W. Bautz, 'Goulard, Simon' in: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexicon*, Band II, Hamm 1990, 278. Simon Goulard was een Franse hugenoot, die naar Genève vluchtte en de eerste uitgave van *Doctrinae Christianae Compendium* voorbereidde. De laatste S in de ondertekening verwijst naar zijn geboorteplaats, Senlis.

⁷ G.W. Williard, *The Commentary of Dr. Zacharius Ursinus on the Heidelberg Catechism*, Columbus, 1852, xix.

⁸ K.Y. Maag 'Early Editions and Translations of the Heidelberg Catechism.' in: Lyle D. Bierma e.a. *An introduction tot the Heidelberg Catechism*, Grand Rapids MI, 2005, 110, en: G.W. Williard, *The Commentary*, xix.

⁹ Deze teksten heb ik vergeleken via: libguides.calvin.edu, 17-12-2011.

¹⁰ Dit betreft de 2e uitgave van het werk. De eerste druk heb ik helaas niet in kunnen zien, omdat deze niet digitaal beschikbaar is en ik ook het gedrukte exemplaar nergens heb kunnen inzien.

- *Explicationum catecheticarum* (Neustadt: 1600)
 - Neustadt: Nicolai Schrammij, 1603
 - Heidelberg: Johannis Halbey, 1607
- *Corpus doctrinae orthodoxae sive catecheticarum explicationum D. Zachariae Ursinui opus Absolutum D. Davidis Parei* (Heidelberg: Jonae Rhodii, 1612)

Gezien de opbouw en overeenkomsten van *Doctrinae Christianae Compendium* uit 1584 en de werken van Pareus betreft het werk van Pareus vermoedelijk een bewerking van *Doctrinae Christianae Compendium*.

Tussen 1591 en 1663 verschijnen minstens 13 uitgaven van *Corpus Doctrinae Christianae ecclesiarum*, onder andere in Heidelberg en Neustadt, maar ook 3 uitgaven in Geneve in 1612, 1616 en 1623. De twee edities van *Corpus Doctrinae Christianae Ecclesiarum* die ik heb ingezien, zijn niet helemaal gelijk aan elkaar. Met name in de laatste hoofdstukken treden verschillen op. De editie van 1621 komt overigens wel overeen met de drie edities van *Explicationum catecheticarum*. De editie van 1621 bevat naast een beknopt register met Schriftplaatsen het aanhangsel *Miscellanea Catechetica*, dat in dit geval 13 hoofdstukken telt. De editie van 1602 heeft dit aanhangsel niet. De uitgave van 1621 heeft als enige van de hier genoemde edities enige errata op de hoofdtekst. Ten aanzien van de editie van 1602 moet nog opgemerkt worden, dat deze mogelijk ten onrechte als een uitgave van 1602 is opgenomen in het digitaal geraadpleegde archief, omdat deze editie een voorwoord uit 1634 bevat. Waarschijnlijk betreft het de editie van 1651 en is LI in jaaraanduiding abusievelijk gelezen als II.

Niet alle uitgaven dragen dezelfde titel, zoals blijkt uit de uitgaven van *Explicationem Catecheticaem* uit 1600 en 1603 (beide te Neustad) en 1607 (Heidelberg). De inhoudsopgave en hoofdtekst van de uitgaven uit 1600, 1603 en 1607 van *Explicationum catecheticarum* zijn aan elkaar gelijk. Alleen in de uitgave van 1607 volgt op pagina 337 abusievelijk een pagina 336, waardoor er een afwijking in de paginering ontstaat. De uitgaven van 1600 en 1603 hebben beide het aanhangsel *Miscellanea Catechetica*, dat acht hoofdstukken telt, in tegenstelling tot de dertien hoofdstukken van de editie 1621. De uitgave van 1607 heeft dit aanhangsel niet.

Een derde titel die ik ben tegengekomen is *Corpus doctrinae orthodoxae sive catecheticarum explicationum*. De uitgave van 1612 is gelijk aan de *Corpus Doctrinae Christianae Ecclesiarum* (1621) en de drie edities van *Explicationum catecheticarum*. Deze uitgave bevat het aanhangsel *Miscellanea Catechetica* met 8 hoofdstukken. Deze uitgave is de oudste van de door mij ingeziene uitgaven met een

tekstregister. Dit tekstregister is trouwens veel uitgebreider dan dat van *Corpus Doctrinae Christianae Ecclesiarum* (1621).

De uitgave van Pareus uit 1593 wijkt af van de uitgave van 1600. De opbouw is identiek, maar de titels van de hoofdstukken wijken af en de lengte van de hoofdstukken varieert. Waarschijnlijk heeft Pareus in ieder geval tot circa 1600 nog de nodige veranderingen in de tekst doorgevoerd. Vanaf circa 1600 lijkt de eigenlijke tekst van Pareus' werk vast te liggen, omdat er geen wijzigingen in de hoofdtekst optreden. Na 1600 volgt alleen nog een wijziging door toevoeging van een uitgebreider tekstregister en een langer aanhangsel *Miscellanea Catechetica*. Omdat alleen dit tekstregister als een aanvulling bij de hoofdtekst aangemerkt kan worden, is naar mijn mening rond 1612 de ontwikkeling rond Pareus' werk afgerond. Dit werk kent meerdere titels, maar in alle door mij onderzochte gevallen betrof het hetzelfde werk.¹¹ Een Nederlandse vertaling van Pareus' werk wordt gemaakt door Festus Hommius. Van der Haar vermeldt in zijn inleiding op de uitgave van 1977 van het Schatboek een beknopte bibliografie.¹²

¹¹ Zie ook: K.Y. Maag 'Early Editions and Translations of the Heidelberg Catechism.', 111.

¹² Z. Ursinus, *Het schatboek der verklaringen van de Heidelbergsche Catechismus*. Houten 2008, VI-VII. Een aantal van de oudste drukken zijn:

- I. Het Schat-boeck der Christelycke leere: ofte uytlegginghe over den *Catechismus*: ende Verclaringhe der besonderste Hoofdstucken der Christelycke Religie. Eertijts in de Univesiteyt van Heydelberg int Latijn voorgelzen: ende van *Doct. David Pareus* Proffessor in de H. Theologie aldaar / int licht uytgegeven: ende nu nieuwelijcx ten dienste der Nederlantsche Gemeeynten also overgeset / dat dit werck den ghemeynen man nu mede dienstich can wesen / door *Festvs Hommius*. Tot Leyden, By Andries Klouck Boekvercooper / woonende in den gecroonden Enghel, Int Jaer 1602.
- II. Id., Het Schat-Boeck der Christelycke leere etc.: Leyden 1606 4° 2^e druk, by Andries Klouck.
- III. Het Schat-Boeck der Verclaringhen over de Catechismus der Christlicke Religie, Die in de Ghereformeerde Kercken ende Scholen van Hoogh- ende Neder-Duytsch-Landt gheleert wort / uyt de Latijnsche Verclaringen van den Hoochghelerden D. Zscharias Vrsinvs, ende van anderen, die over dese Catechismus geschreven hebben / overgheset ende te samen ghestelt door *Festvs Hommius*, Die daer by ghedaen heeft voor elcke Sondagh Corte Verclaringhen bequamelick in Tafelen afghedeelt: Tot Leyden 1617 4°, By Andries Clouck etc.

2.2 Aspecten van eschatologie in ‘Het Schatboek’

In deze paragraaf wil ik aspecten van eschatologie beschrijven, zoals die zijn te vinden in Ursinus’ behandeling van de vragen 52, 57 en 58. Het gaat hierbij om de aspecten wederkomst, oordeel, opstanding des vleses en eeuwig leven. Voor zover Ursinus’ behandeling van vraag 123 over het Koninkrijk Gods iets toevoegt aan de hiervoor genoemde aspecten, zal ik hier kort op ingaan. Hierbij maak ik gebruik van de een uitgave van het *Schatboek* uit 2008.¹³ De reden om voor deze uitgave te kiezen is dat, zoals in de inleiding aangegeven, het Schatboek nog steeds actueel is. Daarbij gaat het dan doorgaans om de recente hertaalde uitgaven, die ik derhalve ook hier wil gebruiken.

2.2.1 Wederkomst

Vraag 52 behandelt de wederkomst. Ursinus gaat hierbij voornamelijk in op de gebeurtenissen die bij de wederkomst plaatsvinden, zoals het einde van de wereld en het oordeel. Het eerste dat hij aangeeft, is dat Christus als Rechter zal wederkomen uit de hemel om het oordeel uit te spreken.¹⁴ Zo werkelijk en zichtbaar als Zijn hemelvaart was, zo zichtbaar en werkelijk zal ook Zijn wederkomst zijn en net zoals een wolk Hem destijds aan het oog onttrok, zo zal Hij nu op de wolken des hemels wederkomen. Hierbij zal ook blijken dat Hij Zijn menselijke natuur na Zijn hemelvaart niet heeft afgelegd, waaruit de gelovigen tot hun troost mogen weten dat Hij tot in eeuwigheid hun Broeder blijft.¹⁵ Tegelijkertijd zal het voor iedereen duidelijk zijn dat Hij God is, vanwege Zijn uiterlijke majesteit en Goddelijke heerlijkheid. Hij zal niet alleen komen, maar vergezeld worden door duizenden engelen, die de bazuin zullen blazen.¹⁶ Bij de wederkomst zal ook duidelijk worden dat Hij niet een gewoon mens is, of een tweede God, maar dat Hij de tweede persoon in de drieënige God is.¹⁷

Een bijzonder aspect van Christus’ heerlijkheid, na Zijn hemelvaart, is Zijn macht om te oordelen. Deze macht heeft Hij ontvangen van God de Vader en strekt zich uit over alle mensen, levend of gestorven en over alle goede en kwade engelen. Volgens Ursinus is dit het belangrijkste deel van vraag 52, want het oordeel is het doel van de wederkomst.¹⁸

¹³ Z. Ursinus, *Het schatboek der verklaringen van de Heidelbergsche Catechismus*. Houten 2008. Het betreft een hertaalde uitgave.

¹⁴ Ursinus behandelt zowel wederkomst, oordeel als eeuwig leven vanuit het perspectief van het oordeel. De komst van Christus als *Rechter*, wordt onder 3.2 nader uiteengezet.

¹⁵ Ursinus, *Schatboek*, 397.

¹⁶ Ursinus, *Schatboek*, 397, waar Ursinus verwijst naar Matt. 16:27: ‘Want de Zoon des mensen zal komen in de heerlijkheid Zijns Vaders met Zijn engelen’. Alle bijbelteksten citeer ik uit de Statenvertaling, waarbij ik een editie gebruik die is gebaseerd op de in 1888 herziene tekst.

¹⁷ Ursinus, *Schatboek*, 397.

¹⁸ Ursinus, *Schatboek*, 387.

2.2.2 Oordeel

Ursinus behandelt vraag 52 aan de hand van dertien punten, die ik hieronder in zes punten samenvat.

1. Of er een oordeel zal zijn.	}	Het oordeel
2. Welk dit oordeel is.		
3. Wie de Rechter zal zijn.	}	De Rechter
4. Vanwaar en waar de Rechter komen zal.		
5. Hoe Hij komen zal.		
6. Wie Hij oordelen zal.	→	De aangeklaagden
7. Hoe het proces, of de rechtsvordering, het vonnis
en de uitvoering van dit oordeel verlopen zal	}	Gebeurtenissen bij
het oordeel
8. Waarom die uitvoering geschiedt zal.		
9. Waarom deze Rechter komen zal.	}	Het tijdstip
10. Waarom God wil, dat wij van dit oordeel verzekerd zullen zijn.		
11. Waarom Hij wil dat wij de dag des oordeels niet weten zullen.		
12. Waarom God dit oordeel uitstelt, of daarmee vertoeft		
13. Of men ernaar behoort te verlangen.		De betekenis voor
het persoonlijk geloof

De belangrijkste reden voor het bestaan van het oordeel legt Ursinus in het feit dat de mens naar Gods beeld is geschapen, waarbij het doel van de schepping was dat de mens Gods evenbeeld zou zijn, en waaraan Hij Zichzelf, Zijn gelukzaligheid en Zijn vreugde zou meedelen. Maar aangezien de mens uit zichzelf door de zonde van dit doel afweek, heeft hij dit verloren en is de mens onderworpen geraakt aan Gods oordeel. Omdat God niet kan dwalen en niets tevergeefs doet, zal Hij toch zijn oorspronkelijke doel bereiken, door reeds in het leven een begin te maken met het herstel van de zondige mens. Dit herstel komt openbaar in geloof in God, maar is op aarde nog onvolledig. Na de dood zal dit herstel volmaakt zijn in de hemel, waar de gelovigen tot Gods eer, Hem eeuwig zullen grootmaken.¹⁹

Ursinus noemt zijn behandeling van de vraag naar het bestaan van het oordeel noodzakelijk om spotters tot zwijgen te brengen. De zekerheid aangaande het oordeel baseert hij op de christelijke leer en de Bijbel, maar deze zekerheid is niet gelegen in het menselijk verstand of menselijke redeneringen, want het menselijk verstand heeft geen volkomen kennis van Gods

¹⁹ Ursinus, *Schatboek*, 390.

rechtvaardigheid, waardoor het verstand dit oordeel slechts als een donkere wolk in de verte ziet hangen.²⁰

Ursinus bewijst het bestaan van het oordeel vervolgens aan de hand van vele Bijbelteksten waar met nadruk wordt verklaard dat er een oordeel is.²¹ Uit deze teksten volgt daarnaast ook dat bij het oordeel de doden opgewekt zullen worden. God toont Zijn rechtvaardigheid door de gelovigen te belonen en de ongelovigen voor eeuwig te straffen. Deze beloning en straf worden ontvangen in de eeuwigheid na het oordeel en zijn vaak tegengesteld aan de positie in het aardse leven. Ursinus²² wijst in dit verband op de rijke dwaas die hier 'heerlijk' leeft en Lazarus die 'kwaad' moet verduren. Na het oordeel is de situatie echter omgekeerd - Ursinus noemt dit een regel der rechtvaardigheid - omdat de rijke goddeloos en Lazarus godvrezend was.

Ursinus schets van de gebeurtenissen rondom het oordeel vertoont grote gelijkenis met een wereldse rechtszaak. Er is een aangeklaagde, een aanklager, een onderzoek van de zaak, een rechter, een wet waarnaar geoordeeld wordt, een vonnis en de voltrekking daarvan²³. Ursinus geeft de volgende omschrijving van het laatste oordeel:

Het zal een oordeel zijn, dat God aan het eind der wereld zal uitvoeren door (middel van) Christus, die dan in de heerlijkheid en majesteit van Zijn Vader en engelen, zichtbaar nederdalen zal van de hemel, op de wolken, en alle mensen die gestorven zijn weer zal opwekken, en degenen die dan nog leven, haastig zal veranderen, om ze allen te zamen voor zijn rechterstoel te stellen, opdat Hij, na hen allen naar hun werken geoordeeld en gevonnist te hebben, de goddelozen verwerpen in de eeuwige straffen en pijn, maar de godzaligen tot Zich neme in de hemel, waar zij met Hem en alle heilige engelen, de eeuwige gelukzaligheid en heerlijkheid genieten, en God eeuwig prijzen en grootmaken zullen.²⁴

Hoewel hij dat later wel zal doen, heeft Ursinus tot zover niet Christus als Middelaar of Advocaat genoemd, maar noemt hij Christus alleen als degene, door wie God het oordeel zal uitvoeren.

²⁰ Ursinus, *Schatboek*, 387.

²¹ Ursinus, *Schatboek*, 387 en 388. Enkele teksten waarnaar hij verwijst (niet uitputtend) zijn: Dan. 7:13v, Matth. 24 en 25, 1 Thess. 4:16v en Hebr. 9:27.

²² Ursinus, *Schatboek*, 389.

²³ Ursinus, *Schatboek*, 390-391.

²⁴ Ursinus, *Schatboek*, 390-391.

2.2.3 De Rechter

De Rechter zal Christus zijn.²⁵ De Rechter en de Middelaar zijn dezelfde persoon, omdat de Vader het oordeel aan de Zoon heeft overgegeven en Hem macht gegeven heeft om te oordelen, omdat Hij des mensen Zoon is.²⁶ Ursinus bedoelt hiermee dat Christus als mens gestorven is en zo als Middelaar verzoening mogelijk heeft gemaakt tussen God en gelovige zondaren. Christus zal de gelovigen, waarvoor Hij gestorven is, vrijspreken in het oordeel, maar de ongelovigen, die door hun ongeloof Hem verworpen hebben, zal Hij veroordelen. De gelovigen kennen hun Rechter ook als hun Verlosser en hoeven daarom geen angst te hebben voor het oordeel. Voor de goddelozen ligt dit precies omgekeerd. Dat Christus de Rechter is, betekent niet dat de Vader en de Geest van het oordeel zijn uitgesloten, maar het betekent wel dat Christus in Zijn menselijke natuur zal oordelen. Door Christus zal echter ook de Vader spreken en de Geest zal het bevestigen. Het is alsof de drie Personen in de Drie-eenheid tezamen beraadslagen en het oordeel door de Zoon doen uitspreken.²⁷

Bij het oordeel zal ook de gemeente aanwezig zijn, die naast de rechterstoel zal zitten en het oordeel zal horen en het gevelde vonnis als heilig en rechtvaardig zal bevestigen. Ursinus legt hier niet verder uit wie hij met gemeente bedoelt. Hij beroept zich op Luk. 22:30 waar Christus tot Zijn discipelen zegt: ‘Opdat gij eet en drinkt aan Mijn tafel in Mijn Koninkrijk, en zit op tronen, oordelende de twaalf geslachten Israëls’. Ursinus schetst op deze manier een passieve rol voor de gemeente, waar de tekst uit Luk. 22 een actievere rol suggereert.

2.2.4 De aangeklaagden

Christus zal alle mensen oordelen, levend of gestorven, goed of kwaad. Als antwoord op de mogelijke tegenwerping dat de rechtvaardigen niet geoordeeld hoeven te worden, vanwege Joh.5:24: ‘Wie gelooft, heeft het eeuwige leven en komt niet in de verdoemenis’, geeft Ursinus aan dat er een oordeel der verdoemenis en een oordeel der vrij spraak is, maar dat allen geoordeeld worden.²⁸ Hieruit valt naar mijn mening tevens af te leiden dat de eeuwigheid pas na het oordeel plaatsvindt en het oordeel als het ware de overgang vormt tussen het einde van de tijd en de eeuwigheid.

Naast alle mensen zullen ook de duivel en zijn engelen geoordeeld worden. Hoewel zij reeds volgens Gods besluit, zoals te lezen staat in Zijn Woord, verdoemd zijn en hiervan ook in hun

²⁵ Ursinus, *Schatboek*, 394.

²⁶ Zie Joh. 5: 22 en 27.

²⁷ Ursinus, *Schatboek*, 395.

²⁸ Ursinus, *Schatboek*, 398.

eigen gewetens overtuigd zijn, zullen zij toch ook bij het oordeel geoordeeld worden, zodat hun oordeel voor ieder openbaar zal zijn, het oordeel en de eeuwige straf volledig uitgevoerd zullen worden en zij zich niet meer tegen God en Zijn gemeente zullen kunnen verzetten.²⁹

2.2.5 Het verloop van de gebeurtenissen rondom het oordeel

Onder het punt *Hoe het proces, of de rechtsvordering, het vonnis en de uitvoering van dit oordeel verlopen zal*³⁰ geeft Ursinus zijn visie op de volgorde van het verloop van de gebeurtenissen tijdens het oordeel weer. Zoals al uit zijn omschrijving blijkt, vergelijkt hij het met een wereldse rechtszaak. Allereerst zullen de doden opgewekt worden, door de stem van de Rechter, Christus. Tegelijkertijd zullen de levenden veranderd worden van sterfelijk in onsterfelijk.³¹ Vervolgens zullen alle gelovigen en alle goddelozen verzameld worden door engelen en gesteld worden voor de rechterstoel van Christus. Nadat alle mensen voor Christus' rechterstoel zijn verschenen, zal de wereld door vuur verbrand worden en vergaan. Alle schepselen³² zullen niet verbranden, maar gezuiverd worden.³³

Als de wereld vergaan is, zullen de goddelozen en de gelovigen gescheiden worden en zal over beiden het vonnis uitgesproken worden. De goddelozen zullen volgens de wet, naar hun eigen werken verdoemd worden. De gelovigen zullen volgens het evangelie, vanwege Christus' verdienste, vrijgesproken worden. Dit impliceert dat voorafgaand aan het vonnis de rechtszitting gehouden wordt. Dit vermeldt Ursinus echter niet. Evenmin zegt hij in dit verband dat bijvoorbeeld de boeken geopend worden.³⁴ Hij vermeldt dat de goddelozen naar hun werken geoordeeld worden en dat de gelovigen getuigen van hun geloof door hun vruchten of goede werken.³⁵ Hij geeft niet aan of alle werken, inclusief de zonden, van de gelovigen geopenbaard worden.

Wanneer het vonnis geveld is, wordt dit terstond uitgevoerd. De gelovigen ontvangen direct het eeuwige leven, waar zij volkomen verlost zijn van alle kwaad en van al hun en Christus' vijanden. De goddelozen worden naar de plaats van eeuwige straf en pijn gebracht – Ursinus noemt het

²⁹ Ursinus, *Schatboek*, 398.

³⁰ Ursinus, *Schatboek*, 399.

³¹ Ursinus, *Schatboek*, 399, waar hij verwijst naar Joh. 5:28v: 'Verwondert u daar niet over, want de ure komt, in dewelke allen, die in de graven zijn, Zijn stem zullen horen'. En 1 Kor. 15:53 (maar ook 52, RB): '52. In een punt des tijds, in een ogenblik, met de laatste bazuin; want de bazuin zal slaan, en de doden zullen onverderfelijk opgewekt worden, en wij zullen veranderd worden. 53 Want dit verderfelijke moet onverderfelijke aandoen, en dit sterfelijke moet onsterfelijke aandoen'.

³² Hoewel Ursinus hier van alle schepselen spreekt, lijkt het uitsluitend om mensen en engelen te gaan, aangezien hij kort hiervoor heeft aangegeven dat alleen zij geoordeeld zullen worden. Zie ook: Ursinus, *Schatboek*, 398-99.

³³ Ursinus, *Schatboek*, 399, waar hij verwijst naar 2 Petr. 3:7 en 10v.

³⁴ Andere auteurs verwijzen in dit verband vaak naar Openb. 20:12: 'En ik zag de doden, klein en groot, staande voor God; en de boeken werden geopend; en een ander boek werd geopend, dat des levens is; en de doden werden geoordeeld uit hetgeen in de boeken geschreven was, naar hun werken'.

³⁵ Ursinus, *Schatboek*, 399.

hun eeuwige gevangenis - waar zij de gelovigen nooit meer kwaad kunnen doen.³⁶ Bij het oordeel ontvangen de ongelovigen dus hun uiteindelijke straf, want hoewel in Joh. 3:18 staat geschreven dat diegene die niet gelooft al veroordeeld is, betekent dit volgens Ursinus dat zij weliswaar volgens Gods eeuwig besluit zijn verordineerd om veroordeeld te worden, maar dat zij pas bij het oordeel openbaar veroordeeld en verworpen zullen worden.

2.2.6 Het tijdstip van het oordeel

Het tijdstip van het oordeel is slechts in het algemeen bekend en niet in het bijzonder geopenbaard. Jaar, dag of uur weet niemand, behalve God de Vader. Ursinus stelt nadrukkelijk³⁷ dat God de Zoon, in de staat der vernedering, naar Zijn menselijke natuur en naar Zijn toenmalige Middelaarsambt de tijd van het oordeel niet kende. Dit is opvallend te noemen, omdat Ursinus eerder heeft aangegeven dat Christus én de Rechter is én naar Zijn menselijke natuur het oordeel zal uitspreken én dat dit is omdat God de Vader het oordeel aan de Zoon heeft overgegeven. Dit zou dan kunnen betekenen, dat God de Vader óf na Christus' hemelvaart, óf nog helemaal niet bekend heeft gemaakt aan de Zoon wanneer het oordeel zal zijn. Hierover spreekt Ursinus echter op deze plaats niet. Wel komt hij er later nog op terug en stelt dat Christus het ten opzichte van Zijn Middelaarsambt niet wist, omdat Zijn Ambt niet vereiste dat Hij alle dingen die Hij wist, ons al vóór de tijd bekendmaakte.³⁸ Dit betekent dan dat Christus het naar Zijn menselijke natuur niet wist en mogelijk nog niet weet, terwijl Hij het dan naar Zijn Goddelijke natuur wel weet, hetgeen een gecompliceerde, maar wel de gangbare visie is.³⁹

Ursinus verdeelt de wereldgeschiedenis in drie perioden: *voor, onder en na de Wet*. Met de laatste periode, die hij ook wel *onder Christus* noemt, is de *laatste tijd* aangebroken. Ursinus meent te kunnen concluderen dat de laatste periode korter zal duren dan de eerste twee bij elkaar, omdat deze periode ook wel *de laatste ure* wordt genoemd. Hoewel hij hier niet daadwerkelijk uit probeert te rekenen wanneer de wederkomst zal plaatsvinden, stelt hij wel een maximum aan de tijdsduur van de laatste periode en daarmee ook een uiterste moment wanneer de wederkomst plaats moet vinden. Dit roept enige spanning op met zijn eigen woorden dat niemand door kunst of berekening het tijdstip van het oordeel zou kunnen bepalen⁴⁰.

³⁶ Ursinus, *Schatboek*, 400, waar Ursinus onder andere verwijst naar Matth. 25:46: 'En dezen zullen gaan in de eeuwige pijn; maar de rechtvaardigen in het eeuwige leven', en ook Luk. 16:6: 'En boven dit alles, tussen ons en ulieden is een grote kloof gevestigd, zodat degenen, die van hier tot u willen overgaan, niet zouden kunnen, noch ook die daar zijn, van daar tot ons overkomen'.

³⁷ Ursinus, *Schatboek*, 401, waar Ursinus verwijst naar Mark. 13:32: 'Maar van dien dag en die ure weet niemand, noch de engelen, die in den hemel zijn, noch de Zoon, dan de Vader'.

³⁸ Ursinus, *Schatboek*, 403.

³⁹ R.A. Muller, *Post-Reformation Reformed Dogmatics: The Rise and Development of Reformed Orthodoxy, ca. 1520 to ca. 1725*, Deel 1, Grand Rapids 2003, 248-254.

⁴⁰ Ursinus, *Schatboek*, 400.

2.2.7 De betekenis voor het persoonlijk geloof

De voornaamste reden voor de uitvoering van het oordeel is gelegen in de eer van God, die volgens Zijn raadsbesluit geopenbaard en geprezen zal worden:

Want wat God besloten heeft, dient noodzakelijk volbracht te worden. Hij heeft een dag gesteld, op welken Hij den aardbodem rechtvaardiglijk zal oordelen door enen Man. En het zal geschieden, opdat Hij Zijn voornemen en doel met het menselijk geslacht bereiken zou. Allereerst, opdat Hij Zijn oneindige liefde, goedheid en barmhartigheid aan de uitverkoren betonen zou.... Ten tweede opdat Hij Zijn volkomen rechtvaardigheid en toorn aan de goddelozen zou bekend maken.⁴¹

De oorzaak voor het oordeel is al reeds tot troost van de gelovigen, want Christus zal niet wederkomen om de gelovigen te verdoemen, want er is immers geen verdoemenis voor degenen die in Christus Jezus zijn (Rom. 8:1), maar juist om hen van alle kwaad te verlossen en al hun en Zijn vijanden voor eeuwig te verdoemen.⁴² Waar Ursinus eerst Christus niet met een advocaat vergelijkt, doet hij dat hier wel.

Ook het feit dat de mensen het tijdstip van het oordeel niet kennen, heeft een betekenis, namelijk dat de gelovigen standvastig zullen zijn en zonder nieuwsgierigheid zullen volharden in het verwachten van Gods beloften. Het gevolg hiervan zou eerbied voor God en waakzaamheid moeten zijn.⁴³ Ook noemt hij dit een oefening in geloof, hoop en lijdzaamheid die daarmee tegelijk de reden is waarom het oordeel nog niet is aangebroken. Zolang nog niet alle uitverkorenen tot geloof zijn gekomen blijft de wereld bestaan. Tegelijkertijd biedt God zo aan allen nog de mogelijkheid om zich te bekeren, zoals Hij dat ook deed ten tijde van Noach, maar uiteindelijk als alle uitverkoren bekeerd zijn, zal de oordeelsdag aanbreken.⁴⁴

Tot slot geeft Ursinus aan dat het goed is om naar het oordeel te verlangen, want dan zullen de gelovigen verlost worden uit hun ellende. Bovendien vormt het verlangen naar het oordeel een kenmerkend onderscheid tussen gelovigen en ongelovigen.⁴⁵

⁴¹ Ursinus, *Schatboek*, 400-01.

⁴² Ursinus, *Schatboek*, 395.

⁴³ Ursinus, *Schatboek*, 403.

⁴⁴ Ursinus, *Schatboek*, 400.

⁴⁵ Ursinus, *Schatboek*, 404.

2.3 Opstanding van het lichaam

Bij de uitleg van vraag 57 en 58 behandelt Ursinus de weldaden die de gelovigen ten deel zullen vallen ná het aardse leven. Hij onderscheidt dit in weldaden naar het lichaam alleen en weldaden naar lichaam en ziel. Het eerste ziet op de opstanding van het lichaam en het tweede op het eeuwige leven.⁴⁶ Ik zal nu eerst op de opstanding van het lichaam ingaan en in de volgende paragraaf op het eeuwige leven. Bij de opstanding van het lichaam behandelt Ursinus zeven punten, die ik hieronder in drie punten samenvat:

1. Of de ziel onsterfelijk is, en, van het lichaam gescheiden, leeft.
 2. In welke staat, en wáár zij leeft.
 3. Of er ook een opstanding van de lichamen zijn zal, en welke dwalingen op dit punt bestaan en reeds bestaan hebben.
 4. Of dezelfde lichamen die we nu bezitten, zullen opstaan en hoe zulks zal geschieden.
 5. Hoe en wanneer de opstanding plaats zal hebben.
 6. Door Wiens kracht en door Wie de doden opgewekt zullen worden.
 7. Tot welk doel en tot welke staat de doden opgewekt worden.
- } De positie van de
ziel na de dood
- } Argumenten voor
de opstanding van
het lichaam
- De betekenis voor het
persoonlijk geloof

2.3.1 De positie van de ziel na de dood

Ursinus is van mening dat de ziel onsterfelijk is. Hij bewijst dit aan de hand van vele Bijbelteksten, waaronder de woorden van Christus aan het kruis, als Hij Zijn Geest in de handen van Zijn Vader beveelt.⁴⁷ De ziel leeft gedurende het leven in het lichaam en na het oordeel wordt de ziel weer met het lichaam verenigd. In de tussenliggende periode tijd leeft de ziel ook, maar Ursinus weet niet op welke wijze.

De Rooms-Katholieke leer van het vagevuur wijst Ursinus af. Hij wijst erop dat alleen het bloed van Christus in dit leven reinigt van alle zonden en dat de zielen van de gestorven gelovigen niet in een voorportaal van de hemel worden gepijnigd of gereinigd, maar dat zij direct bij Christus in de hemel verblijven. De zielen van de ongelovigen worden direct verstoten naar de hel, waaruit voor de ongelovigen geen verlossing meer mogelijk is. Deze staat is echter geen definitieve staat, want ze worden in de hel bewaart tot aan het oordeel, waarbij ze tot het eeuwige vuur

⁴⁶ Ursinus, *Schatboek*, 479.

⁴⁷ Ursinus, *Schatboek*, 481, waar hij verwijst naar o.a. en Luk. 23:46 en Matth. 10:28: 'En vreest u niet voor degenen, die het lichaam doden, en de ziel niet kunnen doden.'

veroordeeld worden.⁴⁸ Ten aanzien van de gelovigen vermeldt Ursinus hier niet of ook zij, al zijn zij reeds tot Christus verzameld, als het ware hier verblijven tot aan de dag van het oordeel, om dan in te gaan tot het eeuwige leven.

2.3.2 Argumenten voor de opstanding van het lichaam

Ursinus is er van overtuigd dat de menselijke lichamen bij het oordeel worden opgewekt uit de dood. De opstanding zal openbaar zijn en gezien worden door alle mensen, engelen en duivelen. Dit zal vreugde voor de gelovigen, maar angst voor de goddelozen tot gevolg hebben. Bij het geluid van de bazuin die klinkt bij de wederkomst, zullen ook de lichamen opgewekt worden, door Christus' kracht. De mensen die op dat moment nog leven, ontvangen direct een onsterfelijk lichaam.⁴⁹ Hij bewijst de opstanding met vele Bijbelteksten.⁵⁰ De opgestane lichamen bestaan uit dezelfde materie waaruit ze in het leven bestonden, maar ze zijn onsterfelijk geworden.⁵¹

Ursinus verwerpt de leer van de Epicureeën en van de Sadduceeën dat er geen opstanding zal zijn, alsmede de leer van sommige wederdopers, dat Christus nieuwe lichamen zal scheppen. Hij gebruikt daarvoor de volgende argumenten:⁵²

1. God is geen God der doden, maar der levenden en dat houdt de gehele mens in en niet slechts een deel van de mens.
2. Het is noodzakelijk dat God Zijn beloften en bedreigingen vervuld, want God is waarachtig. God belooft Zelf eeuwig leven of eeuwige straf en derhalve is de opstanding der doden noodzakelijk.
3. Beloning of straf komen de gehele mens toe en niet slechts een gedeelte van de mens, want de gehele mens heeft gezondigd en van de uitverkorenen is de gehele mens verlost.
4. Gods barmhartigheid is volkomen en behoort de gehele mens toe.

⁴⁸ Ursinus, *Schatboek*, 482.

⁴⁹ Ursinus, *Schatboek*, 489, waar hij ook verwijst naar 1 Kor. 15:51: 'In een punt des tijds, in een ogenblik, met de laatste bazuin; want de bazuin zal slaan, en de doden zullen onverderfelijk opgewekt worden, en wij zullen veranderd worden' en 1 Thess. 4:16-17: 'Want de Heere Zelf zal met een geroep, met de stem des archangels, en met de bazuin Gods nederdalen van den hemel; en die in Christus gestorven zijn, zullen eerst opstaan; Daarna wij, die levend overgebleven zijn, zullen te zamen met hen opgenomen worden in de wolken, den Heere tegemoet, in de lucht; en alzo zullen wij altijd met den Heere wezen'.

⁵⁰ Ursinus, *Schatboek*, 484-485, waar hij onder andere verwijst naar: Jes. 26:19: 'Uw doden zullen leven, ook mijn dood lichaam, zij zullen opstaan; waakt op en juicht, gij, die in het stof woont! want uw dauw zal zijn als een dauw der moeskruiden, en het land zal de overledenen uitwerpen' en Joh. 5:28: 'Verwondert u daar niet over, want de ure komt, in dewelke allen, die in de graven zijn, Zijn stem zullen horen.'

⁵¹ Ursinus, *Schatboek*, 483.

⁵² Ursinus, *Schatboek*, 485-486.

5. Gods rechtvaardigheid dat het oordeel over de gehele mens gaat en niet over een deel van de mens. Dit is alleen mogelijk als ook het lichaam zal opstaan tot het oordeel en met de oorspronkelijke ziel verenigd zal worden.
6. Omdat Christus is opgestaan, zullen ook onze lichamen verrijzen.
7. Christus heeft een eeuwig Koninkrijk, waarin Hij Koning is over lichamen en zielen.
8. Christus is de Zaligmaker van de gehele mens.
9. Christus is sterker dan Adam. Waar wij in Adam lichaam en ziel verloren hebben, heeft Christus zaligheid voor lichaam en ziel verdient door Zijn sterven en opstanding.
10. De Wet, die God gegeven heeft, kan op aarde niet volmaakt gehouden worden, maar zal in de eeuwigheid wel volmaakt gehouden worden en aangezien de Wet ook over het lichaam gaat, zal het lichaam weder opstaan.
11. Omdat Christus de dood overwonnen heeft, zal aan hetgeen dood was, het leven weer teruggegeven worden.
12. Het lichaam is een tempel van de Heilige Geest.

Na de opstanding worden lichaam en ziel weer samengevoegd. Ursinus herhaalt dat het om hetzelfde lichaam gaat dat op aarde heeft geleefd en hij geeft aan dat Gods rechtvaardigheid eist dat lichaam en ziel beide onder het oordeel vallen. Hieruit kan geconcludeerd worden dat de vereniging van lichaam en ziel voor het oordeel plaatsvindt. Ursinus vermeldt echter niet hoe en wanneer het oordeel over de ziel plaatsvindt. Ook lijkt het soms alsof de vereniging van lichaam en ziel pas plaatsvindt na de vrijspraak, voorafgaand aan de ingang in Gods Koninkrijk of in Gods Koninkrijk.⁵³

De verschillen tussen het lichaam voor en na de dood werkt Ursinus nog iets verder uit. Het onsterfelijk lichaam, na de opstanding, is wel hetzelfde als het sterfelijk lichaam voor wat betreft de wezenlijke eigenschappen als omvang en zichtbaarheid. Ook bestaat het uit vlees en botten en kan het slechts op één plaats tegelijk aanwezig zijn. Ursinus geeft dit aan vanwege zijn verwerping van de mogelijkheid dat het opgestane lichaam een geest zou zijn of alleen geestelijk kenmerken zou zijn. Allerlei andere eigenschappen zijn tegengesteld waardoor het niet meer zwak of zondig is.⁵⁴

⁵³ Ursinus, *Schatboek*, 492.

⁵⁴ Ursinus, *Schatboek*, 489.

2.3.3 De betekenis voor het persoonlijk geloof

Het voornaamste doel van de opstanding is de openbaring van Gods eer. Het laatste doel is de zaligheid en verheerlijking van de uitverkorenen. Een andere reden is dat opstanding nodig is, zodat allen voor de rechterstoel van Christus kunnen verschijnen, opdat de rechtvaardigen verheerlijkt en de goddelozen veroordeeld kunnen worden. De redenering van Ursinus is hier grotendeels gelijk aan zijn redenering ten aanzien van het nut van het oordeel. Tot troost van de gelovigen vermeldt Ursinus hier tenslotte, dat een gelovige niet bang hoeft te zijn voor het uur van zijn dood, omdat hij dan met vreugde en vertrouwen zijn ziel aan Christus mag toevertrouwen. Tevens mag dit de gelovigen ook tot troost zijn bij het sterven van familie en vrienden. Dit vooruitzicht moet de gelovigen opwekken tot het doen van goede werken, niet om er iets mee te verdienen, maar als dankbaarheid wegens Christus' kruisverdiensten en om hen niet bang te laten worden voor de straffen die de goddelozen zullen treffen.

2.4 Het eeuwige leven en het Koninkrijk van God

Ursinus doet een aantal pogingen om te beschrijven wat het eeuwige leven is. Allereerst citeert hij 1 Kor. 2:9: 'Hetgeen het oog niet heeft gezien en het oor niet heeft gehoord en in het hart des mensen niet is opgeklommen, hetgeen God bereidt heeft dien, die Hem liefhebben'. Hoewel het eeuwige leven hiermee in eerste instantie onverklaarbaar schijnt te zijn, benadrukt Ursinus het leven van de ziel als het kenmerkende element voor het eeuwige leven. Eeuwig betekent in dit verband met een begin, maar zonder einde.⁵⁵ Hij komt dan tot de volgende definitie:

Het eeuwige leven is een volkomen herstel van het beeld Gods, en een eeuwige vreugde en gerustheid in God, een hemelse heerlijkheid, een overvloed aan en genot van alle goederen, die voor de staat van een volmaakte gelukzaligheid vereist worden. Het is een volkomen gelijkvormigheid met God, die bestaat in een ware en volkomen kennis en liefde van God en een heerlijkheid naar ziel en lichaam.⁵⁶

Ursinus wijst erop dat de vereniging van lichaam en ziel met God en de gelijkvormigheid met God kenmerkend zijn en geeft hierna nog de volgende, naar mijn mening iets duidelijke definitie:

Het eeuwige leven zal een eeuwige inwoning van God in de uitverkorenen zijn, door de Heilige Geest, een ware kennis van God, van Zijn wil en werken, door de Geest in hun hart onmiddellijk ontstoken; en een waarachtige en volkomen wijsheid, gerechtigheid en algehele gelijkvormigheid van het verstand, de wil, krachten en van alle werkingen mét de wil en het verstand met God; alsook een vreugde en gerustheid in God, en een overvloed van alle goederen in God, naar lichaam en ziel, aan de uitverkorenen door God uit genade gegeven, door en om Christus; welk leven al in dit leven aanvangt, maar dat in het toekomstige leven volmaakt zal worden, om God in alle eeuwigheid te prijzen en te verheerlijken.⁵⁷

Het eeuwige leven wordt door God alleen geschonken, uit genade, door Zijn eigen macht.⁵⁸ God de Vader schenkt het door de Zoon en de Heilige Geest, De Zoon schenkt het door de Geest en de Geest schenkt het door Zichzelf. Niemand, en ook geen verkondiger van het Evangelie heeft macht om het eeuwige leven te schenken. Zelfs de Zoon heeft deze macht niet uit Zichzelf, maar

⁵⁵ Ursinus, *Schatboek*, 494.

⁵⁶ Ursinus, *Schatboek*, 494-495.

⁵⁷ Ursinus, *Schatboek*, 495.

⁵⁸ Ursinus, *Schatboek*, 497.

uitsluitend vanwege de macht die Hem door de Vader is geschonken.⁵⁹ In dit verband geeft Ursinus ook de redenen aan, waarom God het eeuwige leven schenkt:

De bewegende oorzaak waarom het eeuwige leven aan de uitverkorenen gegeven wordt is niet enig goed werk van de mens, hetzij in het heden, hetzij vooruitgezien, maar uitsluitend de genadige goedertierenheid van God jegens het menselijk geslacht, en Zijn wil om Zijn barmhartigheid te bewijzen door de uitverkorenen zalig te maken, door tussenkomst van de voldoening, verdiensten en voorbidding van de Middelaar Christus, ons door het geloof toegerekend.⁶⁰

Het eeuwige leven wordt uitsluitend geschonken aan allen die van eeuwigheid uitverkoren en in dit tegenwoordige leven bekeerd zijn. Door het invoegen van het woordje *en*, lijkt Ursinus uitverkiezing en bekering te behandelen als 2 onafhankelijk van elkaar te vervullen voorwaarden. Iets verderop nuanceert hij dit weer door te stellen dat beter gezegd kan worden dat het aan de uitverkorenen gegeven wordt in plaats van aan de bekeerden, omdat alle uitverkorenen noodzakelijkerwijs door God bekeerd zullen worden en door de bekering reeds een beginsel van het eeuwige leven bezitten.⁶¹ Het is daarom noodzakelijk dat bekering al in dit leven geschiedt, want degenen die niet door bekering tot geloof zijn gekomen, die kunnen ook niet tot het eeuwige leven opstaan. Dit beginsel is echter nog onvolmaakt en pas na het oordeel zal het volmaakt worden. Ursinus onderscheidt hierin twee stadia. Het eerste stadium is na de dood, als de ziel van de gelovigen reeds bij God verblijft en zo van alle zwakheid verlost is. Het tweede stadium is nog volmaakter als de ziel en het opgestane lichaam samen God zullen zien zoals Hij is, van aangezicht tot aangezicht.⁶²

Het eeuwige leven is niet alleen zeker op grond van de Bijbel, er is ook een persoonlijke overtuiging van de waarheid ervan, in het leven van de gelovigen. Dit is de persoonlijke overtuiging dat iemand werkelijk het eeuwig leven binnen zal gaan. Deze zekerheid ligt besloten in Gods onveranderlijkheid en Zijn onveranderlijk eeuwig raadsbesluit. Daarnaast wordt zij bevestigd gedurende het leven door het getuigenis van de Heilige Geest. Ursinus bewijst dit met een verwijzing naar Rom. 8:16.⁶³ Het gevolg is dat een gelovige allerlei aardse zorgen van zich af kan zetten, omdat hij streeft naar de hemelse gelukzaligheid.⁶⁴

⁵⁹ Ursinus, *Schatboek*, 498.

⁶⁰ Ursinus, *Schatboek*, 499.

⁶¹ Ursinus, *Schatboek*, 498.

⁶² Ursinus, *Schatboek*, 500.

⁶³ Ursinus, *Schatboek*, 501, 'Dezelve Geest getuigt met onzen geest, dat wij kinderen Gods zijn.'

⁶⁴ Ursinus, *Schatboek*, 502.

In vraag 123 komt het Koninkrijk van God aan de orde. De behandeling door Ursinus bevat veel overeenkomsten met het voorgaande. Het Koninkrijk van God bestaat reeds onvolmaakt op aarde in de harten en levens van de uitverkorenen en bestaat volmaakt en voor eeuwig in de hemel. Het koninkrijk van God wordt geregeerd door God de Vader, God de Zoon en God de Heilige Geest. Het koninkrijk wordt geregeerd door het Woord van God, Zijn Wet en Zijn evangelie en de overtuiging hiervan wordt door de Heilige Geest in de harten van de gelovigen gelegd.

2.5 Samenvatting

Tijdens zijn colleges behandelde Ursinus de Heidelbergse Catechismus. Na Ursinus' dood werden deze aantekeningen gebundeld en uitgegeven. De oudst bekende uitgave betreft vermoedelijk *Doctrinae Christianae Compendium*, uitgegeven in 1584 te Genève. David Pareus, vriend en volgeling van Ursinus, heeft deze uitgave vermoedelijk verder bewerkt en uitgegeven onder de naam *Corpus Doctrinae Christianae ecclesiarum*, waarvan de eerste uitgave waarschijnlijk in 1591 verscheen. Festus Hommius maakte hier een Nederlandse vertaling van, die voor het eerst in 1602 onder de titel *Het Schat-boeck der Christelycke leere* werd uitgegeven.

De wederkomst staat geheel in het teken van het oordeel. Christus zal wederkomen op de wolken des hemels om als Rechter het oordeel uit te voeren. De macht om te oordelen ontvangt Hij van God de Vader. De reden is dat de mens naar Gods beeld is geschapen, maar in zonde gevallen is, waardoor hij straf heeft verdiend. Alleen door het geloof in Christus is aan de straf te ontkomen. De goddelozen, die het op aarde vaak goed hebben, zullen veroordeeld worden, maar de gelovigen, die in het leven vaak verdrukt worden, zullen na het oordeel een heerlijk leven ontvangen. Het oordeel lijkt veel op een wereldse rechtszaak met aangeklaagden (alle mensen, de duivel en de gevallen engelen), een aanklager (Christus), een onderzoek van de zaak, een Rechter (Christus), een wet waarnaar geoordeeld wordt, een vonnis en de voltrekking daarvan. Het tijdstip van wederkomst en oordeel is onbekend, het is alleen zeker dat het eenmaal zal plaatsvinden.

Ursinus is er van overtuigd dat bij de wederkomst en het oordeel er ook de wederopstanding van de lichamen van alle mensen die eenmaal geleefd hebben zal zijn. Hij bewijst dit uitvoerig en elke tegenwerping of andere leer verwerpt hij. De opstanding geschiedt door Christus' kracht tot meerdere eer van God en tot groter heerlijkheid van de gelovigen in de hemel. Het zijn dezelfde lichamen die geleefd hebben, die weer opgewekt worden. Tussen de dood en de wederopstanding verblijven de zielen van de gelovigen bij Christus. Ursinus wijst het vagevuur af. Het opgestane lichaam van de gelovigen zal zowel lichamelijke als geestelijke eigenschappen hebben. Het is verder een lichaam dat alleen maar goede kenmerken heeft.

Het eeuwige leven wordt geschonken door God de Vader aan allen die van eeuwigheid af uitverkoren zijn en in het leven op aarde bekeerd zijn. Het is zonder begin of einde en houdt een volkomen herstel van de mens naar Gods beeld in, alsmede eeuwige vreugde, gerustheid in God, ware en volkomen kennis en liefde van God en een heerlijkheid naar ziel en lichaam.

3. PETRUS VAN DER HAGEN

Petrus van der Hagen werd op 26 februari 1641 in Amsterdam geboren en hij overleed op 3 juli 1671. Hij studeerde te Leiden en werd in 1660 proponent. Nadat hij als predikant in diplomatieke dienst in Frankrijk en Engeland had verbleven, werd hij in 1663 bevestigd als predikant van Leidschendam. Later was hij predikant te Leiden en te Amsterdam. De preken van Van der Hagen staan over het algemeen bekend als relatief kort en bondig. Zijn benadering is sterk dogmatisch. Zijn catechismusverklaring *De Heydelbergsche Catechismus verklaert in twee en vyftigh predikatiën; met vier inleidings predikatiën* werd postuum, voor het eerst in 1676 te Amsterdam uitgegeven.⁶⁵

Omdat Van der Hagen een leerling is geweest van Coccejus⁶⁶, wordt hij tot de coccejanen gerekend. Toch is hij dat in geringe mate. In zijn catechismusverklaring is het coccejaanse karakter nauwelijks zichtbaar en Coccejus verbondsleer komt sporadisch aan de orde.⁶⁷ Ten aanzien van de zondagsheiliging alsmede de tucht is hij eerder een gematigde voetiaan en wat betreft de geloofsleer bevindt hij zich tussen coccejanen en voetianen in.⁶⁸ Over het algemeen en ook bij de hier behandelde preken blijft Van der Hagen dicht bij de tekst. Zijn preken zijn niet wijldlopig en hij speculeert niet over zaken die hij niet weet, of die hij niet in de bijbel terugvindt. Op 't Hof⁶⁹ noemt de volgende uitspraak van hem typerend: 't Geloove bestaet in geen speculatiën/præetjes/ en disputen/ 't is ook gevoelen'.

De beschikbare werken van Van der Hagen bevatten vrijwel allemaal preken. Recent wetenschappelijk onderzoek ten aanzien van Van der Hagen en zijn werk is er niet, zodat ik daar ook niet op in kan gaan. Aan de 52 catechismuspreken gaan vier preken vooraf waarin Van der Hagen het belang van de catechismus en het catechismusonderwijs uitlegt. Uit dit gegeven kan het belang dat Van der Hagen aan de catechismus hecht, worden afgeleid. In hoeverre eschatologische aspecten in zijn preken naar voren komen, is niet bekend en derhalve wil ik daar in dit onderzoek nader bij stil staan.

⁶⁵ P.C. Molhuysen, P.J. Blok [red.], 'Hagen (Petrus van der)' in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel 6, Leiden 1924, 680-681.

⁶⁶ Ten aanzien van Coccejus en de coccejanen is meer te vinden in het volgende hoofdstuk. Bij Van der Hagen speelt zijn coccejaanse achtergrond slechts een beperkte rol, terwijl dit bij d'Outrein anders is. In verband hiermee heb ik de behandeling van het gedachtegoed van Coccejus en de coccejanen in hoofdstuk 4 aan de orde gesteld.

⁶⁷ W.J. op 't Hof, 'De verschillen tussen voetianen en coccejanen in het licht van hun verklaringen van de Heidelbergse Catechismus', 62. Zie voor een nadere toelichting op de coccejaanse verbondsleer en andere coccejaanse aspecten Hoofdstuk 4.

⁶⁸ Op 't Hof, 'Verschillen tussen voetianen en coccejanen', 72.

⁶⁹ Op 't Hof, 'Verschillen tussen voetianen en coccejanen', 63. Hij verwijst hierbij naar: P. van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, Amsterdam 1699, 109.

In paragraaf 3.1 behandel ik Van der Hagens visie op het oordeel en de wederkomst aan de hand van het tweede deel van zijn preek over zondag 19, waarbij hij vraag 52 behandelt. Van der Hagens visie op de wederopstanding van het lichaam behandel ik in paragraaf 3.2 aan de hand van het deel over vraag 57 van zijn preek over zondag 22. Het eeuwige leven en het koninkrijk van God stel ik aan de orde in paragraaf 3.3 aan de hand van het deel over vraag 58 van de preek over zondag 22 en de preek over zondag 47 betreffende vraag 123. In paragraaf 3.4 behandel ik kort de vraag op welke manier eschatologische aspecten in andere werken van Van der Hagen voorkomen en in paragraaf 3.5 sluit ik af met een korte samenvatting.

3.1 De wederkomst en het oordeel

De wederkomst van Christus zal in tegenstelling tot Zijn eerste komst juist met macht en majesteit gepaard gaan. Hij komt niet vanuit de benedenste delen der aarde of liggend in een kribbe, maar Hij komt uit de hemel, zittend op een troon in de wolken. Hierbij zal het vanwege Zijn verschijning voor iedereen gelijk duidelijk zijn dat Hij Koning is en Heere der heerscharen. Bij Zijn verschijning zullen ook miljoenen engelen aanwezig zijn vanwege zijn majesteit, maar ook om alle mensen van over de gehele aarde te verzamelen tot voor Zijn rechterstoel.⁷⁰

Bij het begrip ‘oordeel’ maakt Van der Hagen onderscheid tussen het bijzonder oordeel dat gaat over ieder mens persoonlijk en individueel, en het algemeen oordeel waarbij alle mensen bij de wederkomst van Christus met lichaam en ziel voor Christus rechterstoel moeten verschijnen om geoordeeld te worden. Bij vraag 52 behandelt hij het algemene oordeel, waarbij hij opmerkt dat het zo duidelijk is dat dit oordeel bestaat en op zoveel plaatsen in Gods Woord is terug te vinden, dat het niet nodig is enige Bijbelteksten die hier van spreken te vermelden. Voor de zekerheid wijst hij er vervolgens toch maar enkele aan, waarbij de strekking is dat het oordeel er niet alleen zal zijn, maar ook moet zijn, zodat de goddelozen, die in dit leven dikwijls onbestraft blijven, alsnog hun gerechte straf ontvangen en de gelovigen, die in dit leven dikwijls onbeloond blijven, juist hun rechtvaardige beloning zullen ontvangen.⁷¹ Klaarblijkelijk waren er mensen die meenden met deze dingen te kunnen te spotten, maar dat is niet vreemd, want het werd al voorzeggd in van 2 Petr. 3:3 en dit bevestigt slechts de gelovigen in hun overtuiging.⁷²

3.1.1 De Rechter

Bij het oordeel zal Christus de Rechter zijn. De macht hiertoe heeft Hij van God de Vader ontvangen deze macht zal Hij ook uitoefenen op de dag van Zijn wederkomst.⁷³ De opmerking uit Matt. 19:28, waar staat dat de apostelen de twaalf stammen van Israël zullen oordelen, moet volgens Van der Hagen zo opgevat worden dat ze zeer dicht naast de rechterstoel zitten, vergelijkbaar met de verheven plaatsen die rijksraden en grote dienaars⁷⁴ innemen ten opzichte van de troon van hun koning. Hoewel Christus dus alleen de Rechter is zullen de apostelen door

⁷⁰ P. van der Hagen, *Heydelbergische Catechismus*, Ermelo 2001, 347. Het betreft hier een in 2001 hertaalde en in 2002 uitgegeven editie, die gebaseerd is op de in 1699 te Amsterdam uitgave editie.

⁷¹ Van der Hagen, *Heydelbergische Catechismus*, 346 waar hij citeert uit Pred. 11:9, Pred. 12:14, Dan.7:9-10 en Matth. 25.

⁷² 2 Petr. 3:3 en 4a: ‘Dit eerst wetende, dat in het laatste der dagen spotters komen zullen, die naar hun eigen begeerlijkheden zullen wandelen, en zeggen: Waar is de belofte Zijner toekomst?’

⁷³ Matth. 25:31 en Joh. 5:27: ‘En heeft Hem macht gegeven, ook gericht te houden, omdat Hij des mensen Zoon is.’

⁷⁴ Van der Hagen doelt hier waarschijnlijk op de situatie, zoals die aan een koninklijk hof van zijn tijd bestond, zoals bijvoorbeeld in Frankrijk of Spanje. De monarch werd op allerlei terreinen betreffende het landsbelang geadviseerd door edelen. Dit bedoelt hij waarschijnlijk met rijksraden. Daarnaast moesten er allerlei interne aangelegenheden betreffende de hofhouding geregeld worden. Hiervoor waren vaak dienaren van de koning verantwoordelijk. In de praktijk hadden deze dienaren veel macht, en bevonden ze zich bijna voortdurend in de onmiddellijke omgeving van de koning.

hun geloof mede-oordelen, omdat zij door hun geloof elke verontschuldiging voor het ongeloof zullen ontnemen aan het volk Israël. Dienovereenkomstig zullen de heiligen de wereld en de boze engelen oordelen. De manier waarop dit oordelen geschiedt, is door een instemmen met het oordeel van Christus.⁷⁵ Dit veronderstelt dat de gelovigen eerst worden vrijgesproken, voor de ongelovigen geoordeeld worden, maar dat vermeldt Van der Hagen zo niet. Of ook de apostelen geoordeeld worden, of dat zij van stonde af aan naast Christus rechterstoel zitten, vermeldt hij ook niet.

3.1.2 Het verloop van de gebeurtenissen rondom het oordeel

Van der Hagen geeft geen gedetailleerd verslag van de gebeurtenissen die in zijn ogen plaats zullen vinden rond het oordeel. Hij geeft meer een paar algemene aanduidingen, van de dingen die in zijn ogen belangrijk zijn. Het oordeel zal immers eenmaal plaatsvinden en hij vermeldt in dit verband alleen maar de norm die gehanteerd zal worden en de uitkomst van het oordeel.

De norm die geldt in het oordeel is het Woord van God en de verkondiging ervan door Zijn dienaren.⁷⁶ Het oordeel zal gaan over alle mensen die ooit geleefd hebben of nog leven ten tijde van de wederkomst van Christus. In het oordeel zullen gedachten, woorden en daden van elk individueel mens betrokken worden, zowel hetgeen openbaar was ten tijde van het leven, als ook de dingen die een mens tot dan toe altijd verborgen heeft weten te houden. Of het geweten hierbij ook nog een rol speelt, blijft onbesproken.⁷⁷ Wel geeft hij nog aan dat naast de mensen ook de engelen geoordeeld zullen worden.⁷⁸ Op dit punt onderscheidt hij niet in engelen en gevallen engelen of duivelen, hoewel hij hiervoor wel een keer ‘boze engelen’⁷⁹ heeft genoemd. Hoe het oordeel over de engelen en/of de duivelen er uitziet, vermeldt Van der Hagen niet.

De uitkomst van het oordeel zal zijn, dat ieder datgene zal ontvangen, wat hem toekomt overeenkomstig hetgeen hij in het lichaam en tijdens het leven gedaan heeft. Er zijn slechts twee mogelijke uitspraken in het oordeel mogelijk: het is of ‘Komt in, gij gezegende Mijns Vaders’ of ‘Ga weg, gij vervloekte, in het helse vuur’. Deze uitspraak is allesbeslissend en onherroepelijk.

⁷⁵ Van der Hagen, *Heydelbergische Catechismus*, 348.

⁷⁶ Van der Hagen, *Heydelbergische Catechismus*, 348, waar hij citeert uit Rom. 2:16 en Joh. 12:48.

⁷⁷ Het is te meer opvallend dat Van der Hagen de link met het geweten niet noemt, terwijl de Nederlandse Geloofsbelijdenis in art. 37 expliciet de consciënties noemt in verband met de boeken die geopend worden.

⁷⁸ Van der Hagen, *Heydelbergische Catechismus*, 348.

⁷⁹ Van der Hagen, *Heydelbergische Catechismus*, 348. Wanneer Van der Hagen het over de rol van de apostelen bij het oordeel heeft, geeft hij aan dat de boze engelen geoordeeld zullen worden. Hij gebruikt hiervoor niet de aanduiding duivelen of gevallen engelen.

Tot op dit punt heeft Van der Hagen weinig of geen aandacht besteed aan de grond voor een eventuele vrijspraak in het oordeel, maar dat gaat hij nu wel doen. Hij merkt namelijk op dat de uitkomst van het oordeel ofwel de uitkomst is die naar recht verdiend is vanwege de kwade werken van een mens, ofwel het gevolg is van de genade van God omwille van de verdienste van Christus.⁸⁰ Iets verderop gaat hij hier nog nadrukkelijker op in, als hij de gevolgen of het doel van het oordeel beschrijft. Overeenkomstig de uitspraak is ook het gevolg of het doel slechts tweeledig. Er is enerzijds de wraak met het vlammend vuur van Gods toorn over Gods vijanden en de vijanden van de gelovigen die op deze wijze vergelding ontvangen over hun verdrukking van de gelovigen en over de ongehoorzaamheid aan het evangelie. Hoewel ze zullen sidderen en beven voor de eeuwige verdoemenis, zal het hun niets meer baten. Anderzijds zullen de gelovigen opgericht worden uit hun verdrukking en verkwikt worden. De dood en de zonde zullen vernietigd worden en zullen de gelovigen niet meer kunnen verdoemen vanwege de verhoogde en verheerlijkte Christus.⁸¹

3.1.3 Het tijdstip van het oordeel

Over het tijdstip waarop het oordeel zal plaatsvinden, merkt Van der Hagen op dat er weliswaar een dag bestemd is, dat de dag en de ure verder onbekend zijn, voor zowel de mensen, als voor de engelen en ook voor de Zoon des Mensen.⁸² Het is overigens maar beter ook dat de mens het niet weet en het is niet toegestaan deze dag te proberen af te leiden uit de stand van bepaalde sterren of planeten, want God vraagt van de mens om altijd wakende te zijn, geloof en hoop te oefenen en lijdzaamheid te leren.⁸³ Van der Hagen maakt hier geen onderscheidt tussen de menselijke en Goddelijke natuur van Christus, zoals Ursinus wel doet, en derhalve laat hij de vraag of Christus naar Zijn Goddelijke natuur dit tijdstip wel kent, onbeantwoord.

Voordat het oordeel echter zal plaatsvinden, zijn er nog wel een aantal dingen die moeten gebeuren. Van der Hagen wijst hier op de val van de antichrist, de bekering van de Joden en de roeping van de heidenen.

⁸⁰ Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 349.

⁸¹ Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 350.

⁸² Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 349, waar hij citeert uit Hand. 17:31: 'Daarom dat Hij een dag gesteld heeft, op welchen Hij den aardbodem rechtvaardiglijk zal oordelen, door een Man, Dien Hij daartoe geordineerd heeft, verzekering daarvan doende aan allen, dewijl Hij Hem uit de doden opgewekt heeft.' en Matth. 24:36: 'Doch van dien dag en die ure weet niemand, ook niet de engelen der hemelen, dan Mijn Vader alleen.'

⁸³ Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 348, waar hij citeert uit Lukas 21 en Mattheus 24 zonder specifieke versaanuiding.

3.1.4 De betekenis voor het persoonlijk geloof.

Ten aanzien van het persoonlijk geloof benadrukt Van der Hagen de troost die in het oordeel ligt voor de gelovigen. Deze troost ligt in de vreugde die de gelovigen verwachten ten aanzien van het genieten van de hemel, waar geen droefheid meer zal zijn. De gelovigen weten op deze manier dat hun verlossing nabij is. Zij weten ook dat, hoewel zij voor de rechterstoel moeten komen, het geen vreemde is die hen oordelen zal, maar dat het hun Zaligmaker is, die Zichzelf in hun plaats gesteld heeft en het gericht van God ondergaan heeft voor degenen die de Vader Hem gegeven heeft, die de Brudegom van Zijn gelovige bruidskerk is en het Hoofd van Zijn eigen leden. Ook al is er op aarde moeite, zorg en verdrukking, zonde en dood en kan zelfs de duivel tegen de gelovigen woeden, dit alles is slechts van korte en voorbijgaande aard en niets vergeleken bij de hemelse heerlijkheid, die Christus voor Zijn gelovigen heeft bereid, die ondanks alles wat op aarde geschiedt, nooit meer uit Zijn hand gerukt kunnen worden. Daarom is er voor de gelovigen geen vrees maar juist uitzien en kunnen zij zeggen: ‘Kom Heere Jezus, ja kom haastiglijk.

3.2 De wederopstanding van het lichaam

Van der Hagen begint zijn preek over de opstanding des vlees met het aanduiden hoe God Zijn Kerk ziet. Hij bedoelt hiermee de gelovigen. Dit wordt duidelijk uit de aanduidingen die hij verder gebruikt, zoals troetelkind Gods, de beminde des Heeren, de Bruid, vriendin van de Zone Gods. Omdat God zijn Kerk zo lief heeft, zoals hierboven weergegeven, zegent Hij haar. Deze zegen blijft niet beperkt tot weldaden in het aardse leven, maar strekt zich uit tot het toekomstige, het eeuwige leven en de weldaden die de gelovigen daar zullen genieten. De hoop op dit eeuwige leven vormt het geluk van de gelovigen in het aardse leven. Zolang Christus niet is wedergekomen wordt de overgang van het aardse naar het eeuwige leven gemarkeerd door de dood. God is ook in de dood een God van Zijn gelovigen en Christus is ook in de dood hun Zaligmaker, waardoor de dood geen straf is, maar juist een blijde gebeurtenis, waarbij de gelovigen tot hun eeuwige bestemming verzameld worden om voor eeuwig bij God in de hemel te zijn.⁸⁴

3.2.1 De dood van een mens en de positie van de ziel na de dood.

Na het sterven, voordat de vereniging van ziel en het opgestane lichaam plaatsvindt, verblijft de ziel van een gelovige reeds bij God. Direct als de dood ziel en lichaam van elkaar scheidt, gaat de ziel naar de hemel, om daar te genieten van Christus' tegenwoordigheid terwijl het lichaam in het graf ligt en wacht om opgewekt te worden.⁸⁵ Het sterven van een gelovige betekent ook direct tot God gaan. Aan de vraag wat er met de zielen van ongelovigen gebeurt, schenkt Van der Hagen hier geen aandacht.

Behalve met enkele Schriftwoorden⁸⁶ onderbouwt Van der Hagen deze gedachte ook met de overtuiging dat een gelovige, terwijl hij nog op aarde leeft, reeds recht heeft op de hemelse erfenis en daarmee eigenlijk al een burger van de hemel is en als het ware al met Christus in de hemel gezet is.⁸⁷ Christus geeft Zelf aan⁸⁸ dat de gelovigen, als Zijn lidmaten, moeten zijn waar Hij Zelf ook is. De ziel van een gelovige kan hierdoor niet, ook niet voor een korte tijd, van Christus gescheiden zijn, maar leeft met en bij Hem.

⁸⁴ Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 382 en 383. Hij citeert hier uit 1 Kor. 15:19: 'Indien wij alleenlijk in dit leven op Christus zijn hopende, zo zijn wij de ellendigste van alle mensen'

⁸⁵ Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 385, waar hij schrijft: '...terwijl het lichaam in graf ligt, de ziel boven de wolken zweeft, terwijl het lichaam een spijs van de wormen is, de zielen gespijsd worden met de vetigheden van Gods huis, en dronken gemaakt uit de beken van Zijn wellusten.'

⁸⁶ Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 385, waar hij citeert uit onder andere Fil. 1:23: '...om ontbonden te worden en met Christus te zijn...'

⁸⁷ Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 386, waar hij citeert uit Ef. 2:6.

⁸⁸ Joh. 17:24.

Van der Hagen bestrijdt ook de gedachte van de zielslaap en het vagevuur. Het is niet zo dat de ziel zal slapen of dromen tot de dag der opstanding. Naar zijn mening is het strijdig met de aard van de ziel om te slapen. De ziel is namelijk geschapen om te leven, God te loven, te prijzen en te aanbidden en dat kan niet in een slaap- of droomtoestand. Dit geldt niet pas na Christus' komst in het vlees, maar gold ook al onder het Oude Testament. God was immers de God van Abraham, Izak en Jacob, zij wachten op Gods heil en verlangden ernaar om bij God te zijn. Dit deden zij niet in een voorportaal van de hel, of in slaap, maar bij God Zelf.⁸⁹

Ook het vagevuur bestrijdt hij als een verzinsel van mensen, dat in de Bijbel niet is terug te vinden. Het bloed van Christus is krachtig genoeg om te reinigen van alle zonden en het is onbijbels en onnodig dat de ziel nog een straf of loutering zou moeten ondergaan alvorens toegang tot de hemel te hebben.⁹⁰ Van der Hagen besteedt nog wat meer aandacht aan het vagevuur en geeft de volgende vier pijlers aan waarop het vagevuur steunt:⁹¹

1. God vergeeft weliswaar de gelovigen hun schuld, maar wil dat ze zelf hun straf voldoen
2. Christus' voldoening is niet genoegzaam tot volkomen voldoening
3. Enige werken en de straffen die de gelovigen ondergaan kunnen voldoen voor hun schuld.
4. Door missen, aalmoezen, gebeden, aflaten en verdiensten van heiligen kan de straf in het vagevuur verlicht worden.

Uit de gehele tekst wordt duidelijk dat Van der Hagen deze 4 pijlers afwijst. In deze preek geeft hij hiervoor echter op dit punt geen argumenten meer, behalve dat hij aangeeft dat de ziel na de dood tot God gaat.

3.2.2 Argumenten voor de opstanding van het lichaam

Van der Hagen geeft aan, zoals ook Ursinus deed, dat de opstanding van het lichaam uit de dood iets is dat wonderlijk is voor het menselijke verstand en dat de filosofen, in ieder geval in Paulus' tijd, hier niets van wisten.⁹² Hoewel zelfs leiders op kerkelijk en politiek terrein zoals de Sadduceeën de opstanding loochenen is het nochtans een grondartikel van het geloof, dat op vele

⁸⁹ Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 386 en 387.

⁹⁰ Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 387, waar hij citeert uit Christus' woorden uit Luk. 23:43 tot de moordenaar, die Hij, ondanks grote zonde, direct en onvoorwaardelijk toegang tot het paradijs beloofd, vanwege zijn geloof in Hem.

⁹¹ Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 387.

⁹² Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 388, waar hij citeert uit Paulus op de Areopagus en Handelingen 17:18.

plaatsen in de Bijbel is terug te vinden, zowel in het Oude als in het Nieuwe Testament. Dit alles vat hij vervolgens samen in vijf argumenten, waarmee hij de opstanding van het lichaam uit de dood probeert te bewijzen. Later voegt hij nog een zesde argument toe:⁹³

1. God is ook de God van ons lichaam. Zijn verbond betreft niet alleen de ziel, maar ook het lichaam. Aangezien God een God der levenden en niet der doden is, zal ook het lichaam wederom levend gemaakt worden.
2. Het lichaam is ook door Christus' bloed gekocht en gemaakt tot Zijn eigendom, waardoor het niet onder de macht van de dood kan blijven.
3. Het lichaam is een tempel van de Heilige Geest en Hij zal dat niet achterlaten in het graf.
4. Christus noemt zichzelf het Hoofd en de gelovigen Zijn ledematen. Christus is geen Hoofd van dode ledematen of Herder van dode schapen.
5. Door Zijn dood en opstanding heeft Christus als Borg de schuld over de zonden van Zijn gelovigen voldaan en heeft Hij de dood overwonnen. Zoals Christus is opgewekt, zo zullen ook de gelovigen opgewekt worden.
6. De opstanding uit de dood is verder noodzakelijk opdat ook de lichamen onder het oordeel zouden komen en een ieder ontvangt overeenkomstig hij /zij in het lichaam gedaan heeft.⁹⁴

Naast deze argumenten geldt ook dat, om het eeuwige leven te kunnen genieten⁹⁵, het voor de gelovigen in ieder geval noodzakelijk is dat zij na de dood hier weer uit ontwaken. Om op te kunnen staan moet er een val aan vooraf gegaan zijn en dat is de val van de dood, want het is ieder mens gezet eenmaal te sterven, totdat Christus wederkomt. De opstanding is of een opstanding ten leven tot heerlijkheid of een opstanding des oordeels tot de eeuwige dood. Van der Hagen noemt hier niet dat allen eerst opstaan tot het oordeel en dat op het oordeel leven of dood volgt. De reden hiervoor is dat hij vervolgens aangeeft dat alleen hetgeen gestorven is ook opstaan zal. Het is alleen het lichaam dat sterft en ook alleen het lichaam dat weer opgewekt wordt. De ziel is onsterfelijk, maar wordt met het opgestane lichaam voor eeuwig door God in het leven overgezet of in de dood geworpen.

⁹³ Van der Hagen, *Heydelberghsche Catechismus*, 388 en 389, waar hij citeert uit onder andere Rom. 4:17, Hebr. 11:18, Jes. 26:19 en Ez. 37.

⁹⁴ Zie in dit verband ook hierboven onder: 'vraag 52: Het oordeel'.

⁹⁵ Van der Hagen, *Heydelberghsche Catechismus*, 384, waar hij voor het genieten van het eeuwige leven de uitdrukking 'verzadigd met Gods beeld' gebruikt, hetgeen hij ontleend aan Ps. 17:15: 'Maar ik zal Uw aangezicht in gerechtigheid aanschouwen, ik zal verzadigd worden met Uw beeld, als ik zal opwaken.'

3.2.3 De hereniging van lichaam en ziel

Het moment waarop de opstanding zal plaatsvinden is op de jongste dag, dus met de wederkomst en direct voorafgaand aan het oordeel.⁹⁶ Het wordt niet geheel duidelijk, noch hier, noch in het voorafgaande betreffende het oordeel, of het de ziel, of het lichaam of beide zijn, die geoordeeld worden. Ook in dit gedeelte besteedt Van der Hagen uitsluitend aandacht aan de opgestane lichamen van de gelovigen. Wat er gebeurt met de lichamen van de ongelovigen, geeft hij niet aan.

Aangezien de mens niet alleen uit een lichaam en ook niet alleen uit een ziel bestaat, is het voor volkomen geluk in de eeuwigheid noodzakelijk dat beide gelukkig zijn en daarom is er de opstanding van het lichaam. Van der Hagen herhaalt gedeeltelijk de argumenten die ik in 4.2.1 al heb aangegeven, maar voegt er nu aan toe dat de opgestane lichamen van de gelovigen gelijkvormig zullen zijn aan Christus' verheerlijkt lichaam. Van der Hagen veronderstelt in dit verband overigens ook min of meer, zonder verdere onderbouwing, dat het leven van deze opgestane lichamen erg lijkt op het leven op aarde.

De aard van de opstanding is dat hetzelfde lichaam dat gestorven is, ook op zal staan en dat er geen nieuw lichaam geschapen zal worden. Alleen het gestorven lichaam is immers gevallen in de dood, maar ook vrijgekocht door Christus' bloed.⁹⁷ Hetzelfde lichaam dat op aarde zondigde, verlost is door Christus' bloed, en aan de sacramenten heeft deelgenomen zal opstaan en een tempel van Gods heerlijkheid vormen en heersen met Christus.

In de opstanding van het lichaam treedt er echter wel een verandering van het lichaam op dat opstaat. Het wezen verandert niet, zoals hiervoor aangegeven, maar de hoedanigheid verandert wel. Dit alles zal geschieden door de almachtige kracht en goddelijke almogendheid van Christus. De reden ervoor is dat Hij er het recht toe heeft om op deze wijze in de gelovigen verheerlijkt te worden. Ook hier geeft Van der Hagen weer een opsomming, ditmaal in vier punten:⁹⁸

1. Het lichaam is gezaaid in verderfelijkeid, maar wordt opgewekt in onverderfelijkeid, waardoor het geen ziekte, pijn of veroudering meer zal kennen.

⁹⁶ Van der Hagen, *Heydelbergische Catechismus*, 390.

⁹⁷ Van der Hagen, *Heydelbergische Catechismus*, 390, waar hij citeert uit onder andere 1 Kor. 15:53: 'Want dit verderfelijke moet onverderfelijkeid aandoen, en dit sterfelijke moet onsterfelijkeid aandoen.'

⁹⁸ Van der Hagen, *Heydelbergische Catechismus*, 391, waar hij zijn argumenten alle aan 1 Kor. 15 ontleent.

2. Het wordt gezaaid in oneer, maar opgewekt in heerlijkheid, waardoor het in glans en majesteit gelijk zal zijn aan Christus' verheerlijkt lichaam en tevens gelijk zal zijn aan het lichaam der engelen.⁹⁹
3. Het wordt gezaaid in zwakheid, maar opgewekt in kracht. Alle zwakheden en gebreken zullen niet meer bestaan. Voedsel, drank en rust zullen niet meer nodig zijn.
4. Een natuurlijk lichaam wordt gezaaid, maar een geestelijk lichaam wordt opgewekt. Dit betekent niet dat het lichaam een geest is geworden, maar dat het vervuld is met Gods Geest.

Het beeld dat hij zo heeft geschetst, kenmerkt hij als de Christelijke verwachting, of de hoop van elke gelovige naar de volmaking van alle gelukzaligheid, het toppunt van alle goeds en genieting van de meest bijzondere weldaden voortvloeiend uit Christus' verdiensten.¹⁰⁰

⁹⁹ Van der Hagen ontleent het argument betreffende de gelijkvormigheid met de engelen aan Matt. 22:30: 'Want in de opstanding nemen zij niet ten huwelijk, noch worden ten huwelijk uitgegeven; maar zij zijn als engelen Gods in den hemel.' en Dan. 12:3: 'De leraars nu zullen blinken, als de glans des uitpansels.' De opmerking dat de opgestane lichamen gelijkvormig aan de lichamen der engelen zouden zijn, bevreemdt mij enigszins. De tekst uit Matt. 22 lijkt eerder de parallel aan te geven tussen de 'ongehuwde staat' van de engelen en die van de opgestane mens, of eigenlijk het niet meer bestaan van het aardse huwelijk in de hemel. De tekst uit Dan. 12 spreekt van de glans van het uitpansel, dat dan door Van der Hagen gelijk wordt gesteld aan het lichaam van de engelen. De opgestane gelovigen zouden dan gelijk moeten zijn aan de leraars uit Dan. 12.

¹⁰⁰ Van der Hagen, *Heydelbergische Catechismus*, 383.

3.3 Het eeuwige leven en het koninkrijk van God.

Het artikel van het eeuwige leven markeert het doel van het geloof.¹⁰¹ Van der Hagen geeft aan dat het nauwelijks mogelijk is voor een mens om over deze dingen te spreken en dat elke beschrijving tekort doet aan de heerlijkheid ervan. Desalniettemin geeft hij, volgens eigen zeggen kort en eenvoudig, enkele dingen weer.

Allereerst is dit leven eeuwig, wat betekent dat het geen einde kent. Of het ook geen begin kent, vermeldt Van der Hagen niet. Het wordt gegeven door een eeuwig en onveranderlijk God en komt voort uit Zijn eeuwige gerechtigheid. Het eeuwige leven is een goed en gelukkig leven voor de gelovigen.

De inhoud van het eeuwige leven is de enige waarachtige God te kennen, en Jezus Christus en Hem te beminnen, te zoeken en te verstaan, Hem te genieten, bij Hem te zijn en Hem te aanschouwen. Het is de staat van heerlijkheid waarin Gods heerlijkheid volledig wordt genoten. Dit betekent dat de gelovigen van alle kwaad zijn bevrijd, van alle zonden volkomen zijn verlost en dat er geen droefheid moeite, rouw, twijfel of tegenspoed meer zal zijn. Er is ook een volkomen heiligmaking en een vervulling met al Gods goederen. Er is een volkomen rust en een onuitsprekelijke vreugde. Kortom: God zal zijn alles en in allen.¹⁰² Van der Hagen gebruikt hier zeer veel kwalificaties, ontleend aan Bijbelse beelden, maar onderbouwt zijn betoog niet echt en weidt er ook niet verder over uit.

De keerzijde is echter, dat er ook een eeuwigheid voor de goddelozen is, waarin zij eeuwige straf moeten dragen. Dit leven is ellendiger dan de dood en is ook geen echt leven, waarom het de eeuwige dood genoemd wordt.

De aanvang van het eeuwige leven ligt al in het aardse leven, het krijgt meerder volmaaktheid in de dood, maar het toppunt krijgt het na de opstanding der doden. Op aarde is er voor de gelovigen reeds een voorsmaak van de eeuwige goederen in de gemeenschap met Christus en in Hem met de Vader en de Heilige Geest. Van der Hagen onderscheidt hierin twee delen. Ten eerste zijn de gelovigen verlost van de vloek van de wet omdat Christus de gelovigen verlost heeft van hun zonden en zo uit de dood levend gemaakt heeft. In de tweede plaats is er wedergeboorte, bekering, verandering van de wil en opwekking van een nieuwe mens. Na de bekering leeft de

¹⁰¹ Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 392, waar hij citeert uit Joh. 20:31: 'Maar deze zijn geschreven, opdat gij gelooft, dat Jezus is de Christus, de Zoon Gods; en opdat gij, gelovende, het leven hebt in Zijn Naam.'

¹⁰² Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 393-395.

gelovige in verzekering van Gods liefde met vertrouwen eenmaal de toegang tot de hemel te ontvangen. Hier op aarde is het slechts een hoop en zijn het slechts beginselen, die echter vermeerderd en volmaakt worden als de ziel tot God gaat. Het blijft onduidelijk wat nu het verschil is tussen de ziel die tot God gaat en wat deze dan geniet en de situatie die ontstaat wanneer ziel en lichaam weer verenigd zijn.

De plaats waar het eeuwige leven na de opstanding wordt genoten is hierboven, in de hemel, waar God woont.¹⁰³ In de hemel zijn er echter wel trappen of standen aanwezig, waarmee Van der Hagen bedoelt dat in ieder geval niet alle gelovigen gelijk zullen zijn in de hemel. Op welke wijze dit verschil vorm krijgt, vermeldt hij niet. Evenmin onderbouwt hij het. Het enige dat hij nog opmerkt is dat reeds de laagste trap oneindig verzadiging met al Gods goederen en weldaden geeft.¹⁰⁴ Van der Hagen sluit af met de troost die er van een dergelijke hemelse toekomstverwachting uitgaat en hij roept iedereen op hiernaar te staan, en hiernaar uit te zien.

In de preek over vraag 123 spreekt van der Hagen in eerste instantie vooral over het Koninkrijk Gods, zoals dat op aarde gestalte krijgt en hoe een mens deel kan krijgen aan dat koninkrijk, namelijk door bekering en geloof in Jezus Christus. Verder onderscheidt hij tussen het Koninkrijk Gods zoals dat nu op aarde gestalte heeft en het Koninkrijk Gods zoals dat reeds van voor de grondlegging der wereld bestaat in de hemel, waar God Zelf woont. Net zoals Augustinus doet in zijn boek 'De Stad Gods', hoewel door Van der Hagen niet bij name noemt, onderscheidt hij vervolgens in twee rijken die op aarde gestalte krijgen, een rijk van God op aarde en een rijk van de satan.

Hierna gaat Van der Hagen verder over dit rijk Gods op aarde en in zijn vierde en laatste punt dat hij behandelt, de volmaking van dit rijk, zijn enkele aspecten van eschatologie aan te treffen. Van der Hagen is er van overtuigd dat het Koninkrijk van God boven, in de hemel gestalte zal krijgen. Een aards rijk wijst hij volledig af. De gedachte aan een duizendjarig vreedrijk wijst hij eveneens af vanwege een in zijn ogen verkeerde uitleg van Openb. 20:4.¹⁰⁵ Volgens Van der Hagen moet dit uitgelegd worden als de rust die de kerk gekend heeft, nadat de bloedige vervolging van christenen door de heidenen is opgehouden. Van der Hagen lijkt te veronderstellen, dat dit reeds gebeurd is, maar wanneer dat dan was, vermeldt hij niet.

¹⁰³ Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 395.

¹⁰⁴ Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 395.

¹⁰⁵ Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 791. Openb. 20:4: 'En ik zag tronen, en zij zaten op dezelve; en het oordeel werd hun gegeven; en ik zag de zielen dergenen, die onthoofd waren om de getuigenis van Jezus, en om het Woord Gods, en die het beest, en deszelfs beeld niet aanbeden hadden, en die het merkteken niet ontvangen hadden aan hun voorhoofd en aan hun hand; en zij leefden en heersten als koningen met Christus, de duizend jaren.'

Vermoedelijk doelt hij op het einde van de christenvervolging onder de Romeinse keizers, voordat het Christendom als staatsgodsdienst werd erkend.

Van der Hagen vervolgt met de oproep om te bidden voor uitbreiding van Gods Koninkrijk op aarde. In zijn ogen zal Gods Koninkrijk op aarde dan steeds groter worden, heersen over haar vijanden en zullen de vijanden eenmaal volledig vernietigd worden. Of Van der Hagen hier spreekt over het oordeel dat op de jongste dag zal aanbreken of niet, wordt niet duidelijk. In dit verband vermeldt hij ook dat het nodig is om te bidden voor 'de vrede van Jeruzalem'. Dit Hij legt dat echter uit als de vrede voor Gods Kerk en brengt dit niet in verband met de toekomst van het Joodse volk. De Joden noemt hij in één zin met de Turken, als zijnde rijken die tegenover het rijk Gods op aarde staan. De tendens die uit zijn woorden spreekt, lijkt meer te neigen naar vernietiging van deze vijanden dan naar de mogelijkheid of noodzaak van bekering ervan. Hij sluit vervolgens af met de bede dat God Zijn Kerk op aarde wil bewaren en eenmaal wil overbrengen naar Zijn hemels Koninkrijk, maar verder gaat hij niet dieper op deze kwestie in.¹⁰⁶

¹⁰⁶ Van der Hagen, *Heydelbergische Catechismus*, 792-794.

3.4 Eschatologische aspecten in andere geschriften van Van der Hagen

De werken die van Petrus van der Hagen gepubliceerd zijn, bevatten voornamelijk preken. In totaal zijn er 422 preken van hem bewaard gebleven.¹⁰⁷ In het kader van dit onderzoek heb ik niet het volledige werk van Vander Hagen kunnen inzien. Onder de preken die ik ingezien heb, is er één die over Lukas 23:40-43 gaat, waar Christus tot de moordenaar aan het kruis zegt: “Heden zult gij met Mij in het paradijs zijn”. Deze preek heb ik verder onderzocht op eschatologische aspecten.¹⁰⁸

Het grootste gedeelte van de preek gaat over de bekering van de moordenaar. Van der Hagen besteedt echter ook aandacht aan het paradijs. Hieraan kunnen de eschatologische aspecten *koninkrijk van God* en *eenwig leven* verbonden worden. Van der Hagen gaat er van uit, dat de moordenaar na zijn dood direct in de hemel zal zijn.¹⁰⁹ Van der Hagen onderscheidt hier niet in lichaam en ziel. Hij wijst de gedachte af dat de tekst geïnterpreteerd zou kunnen worden, alsof er staat: “Ik zeg u heden: Gij zult met Mij in het paradijs zijn.” Ook het vagevuur¹¹⁰ en de zielenslaap¹¹¹ wijst hij hier af.

Van der Hagen stelt het paradijs uit de tekst gelijk aan de derde hemel, waar Paulus over spreekt in 2 Kor. 12:2, en ook aan *de hemel*.¹¹² Voor de karakterisering van het leven in de hemel gebruikt hij beelden die ontleend zijn aan het paradijs, zoals dat in de eerste hoofdstukken van Genesis beschreven wordt. Er is vreugde en overvloed, er zijn beken van genot en geluk en er is volkomen gelukzaligheid.¹¹³ Ook de gedachte dat er standen in de hemel zijn komt hier terug.¹¹⁴

Deze gedachten zijn alle in overeenstemming met hetgeen Van der Hagen hierover heeft gezegd in zijn catechismusverklaring.

¹⁰⁷ Van der Hagen, *Heydelberghsche Catechismus*, tekst van de uitgever op de achterkant.

¹⁰⁸ P. van der Hagen, *Christus opent het paradijs*, Reveilserie no. 433, Lisse 2007. Het betreft hier een hertaalde losse uitgave van de vierde preek van het in 1693 uitgegeven werk: *De afgrond van Gods liefde: vijftal uitgezochte predikatiën over het lijden en sterven van onzen Heere Jezus Christus, inzonderheid in Gethsémané en op Golgotha en over de bekeering van Petrus de moordenaar*.

¹⁰⁹ Van der Hagen, *Christus opent het paradijs*, 24.

¹¹⁰ Van der Hagen, *Christus opent het paradijs*, 24-25.

¹¹¹ Van der Hagen, *Christus opent het paradijs*, 25.

¹¹² Van der Hagen, *Christus opent het paradijs*, 19, 23.

¹¹³ Van der Hagen, *Christus opent het paradijs*, 23.

¹¹⁴ Van der Hagen, *Christus opent het paradijs*, 19.

3.5 Samenvatting

Eénmaal, wanneer weet God alleen, zal Christus wederkomen met macht en majesteit om alle mensen, gelovig of ongelovig, en de engelen te oordelen. De engelen zullen de mensen verzamelen voor Christus rechterstoel, die zich in de wolken bevindt. Hoewel hij iedereen oproept het oordeel en de wederkomst te verwachten en er naar uit te zien, omdat het tot troost is en een verlossing van aardse smarten betekent, moeten er nog enige dingen plaatsvinden zoals de val van de antichrist, de bekering van de Joden en de roeping van de heidenen. Dit wordt echter nauwelijks uitgewerkt door Van der Hagen.

Bij het oordeel is Christus Zelf de Rechter, maar Zijn oordeel wordt bevestigd, of er wordt in toegestemd door de apostelen en door de gelovigen. Dit veronderstelt dat de gelovigen eerst worden vrijgesproken, voor de ongelovigen geoordeeld worden, maar dat vermeldt hij zo niet. Alle woorden, daden en gedachten worden geoordeeld. Of ook het geweten van een mens in het oordeel betrokken wordt, zoals sommige anderen vermelden, blijft onbesproken. De norm voor het oordeel vormt de Bijbel. Er is in dit verband geen verwijzing naar de eeuwige verkiezing en/of verwerping. De uitkomst van het oordeel is onherroepelijk en overeenkomstig hetgeen een mens in het lichaam en tijdens het leven gedaan heeft. Er zijn slechts twee mogelijke uitspraken: 'Komt in, gij gezegende Mijns Vaders' of 'Ga weg, gij vervloekte, in het helse vuur'.

Bij het oordeel zullen ook de lichamen weer opstaan uit de doden en verenigd worden met de zielen, die sinds de dood van het lichaam bij God verbleven. Althans dit geldt voor de zielen van de gelovigen. Na de vereniging van de zielen en lichamen van de gelovigen, zullen deze de eeuwige heerlijkheid genieten.

Dit eeuwige leven is een soort voortzetting van het aardse leven van een gelovige, maar in de eeuwigheid zal alles volmaakt zijn. Het eeuwige leven vindt plaats bij God in de hemel. Er zijn wel trappen of standen aanwezig in de eeuwigheid. De positie van de ongelovigen in dit verband blijft grotendeels onbesproken. Een duizendjarig vreedelijk wijst Van der Hagen af. Een nieuwe hemel en een nieuwe aarde noemt hij niet. Deze visie van Van der Hagens op het eeuwige leven komt ook in zijn preek over Luk. 23:40-43 terug.

Van der Hagen behandelt alles op een behoorlijk dogmatische wijze. Dit betekent dat hij veel citeert uit de Bijbel, maar weinig eigen gedachten invoegt. Het gevolg is dat een aantal zaken niet helder naar voren komen omdat hij ze gewoon niet noemt.

4. JOHANNES D'OUTREIN

Johannes d'Outrein werd geboren op 17 oktober 1662 te Middelburg en hij overleed op 24 februari 1722 te Amsterdam. Na zijn studie aan de Franeker Hogeschool werd hij in 1685 bevestigd als predikant te Oostzaan. Daarna werd hij bevestigd als predikant te Franeker (1687), Arnhem (1691), Dordrecht (1703) en Amsterdam (1708), waar hij tot zijn dood predikant bleef. Tijdens zijn predikantschap te Dordrecht werd hij ook benoemd tot professor in de wijsbegeerte en de Bijbelse oudheidkunde. Hij wordt doorgaans tot de ernstige coccejanen gerekend.

In de zeventiende eeuw ontstond er een felle twist tussen Coccejus enerzijds en met name Voetius anderzijds over sabbatsheiliging en de heilsleer.¹¹⁵ Aanleiding voor dit laatste was het verschijnen van Coccejus' geschrift *Summa doctrinae de foedere et testamento Dei explicata* in 1648. Coccejus veronderstelt hierin een verschil tussen het Oude en het Nieuwe Testament ten aanzien van de vergeving van zonden. Onder het verbond van het Oude Testament zou God nog geen volkomen vergeving hebben geschonken; dit deed Hij pas onder het nieuwe verbond als gevolg van het sterven en opstaan van Christus.¹¹⁶ Hierdoor ontstaat een heilshistorische theologie met veel aandacht voor Gods heilsplan in de geschiedenis. Voetius bestreed de opvattingen van Coccejus. Voetius bestreed de opvattingen van Coccejus.

Zowel Voetius als Coccejus hadden volgelingen, die de twist tussen beide kampen tot in de achttiende eeuw voortzetten, waardoor dit twistpunt als één van de belangrijkste scheidslijnen binnen de gereformeerde kerk van destijds gold.¹¹⁷ De tegenstellingen tussen voetianen en coccejanen betrof, naast de reeds genoemde dynamische verbondsleer, de sterk allegorische en

¹¹⁵ W.J. van Asselt, 'Piere de Joncourt en zijn protest tegen de coccejaanse exegese in het begin van de achttiende eeuw' in: F.G. M. Broeyer en E.G.E. van der Wall (eds.), *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en Coccejanen 1650-1750*, Zoetermeer, 1995, 146. Hij merkt hier op: 'Tot voor kort placht men in het Coccejusonderzoek de bijna tachtig jaar durende 'oorlog' tussen voetianen en coccejanen als volgt te faseren: de eerste periode van de strijd werd gevormd door het conflict rond de sabbat (vanaf 1658); de tweede fase werd ingeluid door het conflict over de 'leer der huishoudingen' (vanaf 1662); de derde fase betrof het conflict met Gisbertus Voetius inzake de rechtvaardigingsleer, met name over het door Johannes Coccejus gehanteerde onderscheid tussen de vergeving in de oudtestamentische bedeling (*páresis*) en die in de nieuwtestamentische periode (*áphesis*), welke kwestie speelde vanaf 1665.'

¹¹⁶ Zie onder andere: W.J. van Asselt, 'Voetius en Coccejus over de rechtvaardiging' in: *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989*, red.: J. van Oort (et al.), Kampen, 1989, 32-33 waar hij opmerkt dat het strijdpunt met Coccejus en zijn volgelingen aanvankelijk de onderhouding en geldigheid van het sabbatsgebod betrof. In werkelijkheid ging het hier om de visie op en het gezag van de bijbel in het algemeen, en in het bijzonder over de wijze, waarop beide theologen de verhouding van Oude en Nieuwe Testament formuleerden. Deze verschillen blijken in de discussie betreffende de vergeving van de zonden binnen de leer van de rechtvaardiging. Coccejus meende op basis van zijn exegese van de nieuwtestamentische woorden *páresis* en *áphesis* te kunnen onderscheiden in een oudtestamentische en nieuwtestamentische bedeling. Vóór Christus komt gold in de oudtestamentische bedeling de *páresis*, wat een voorbij-laten-gaan van de zonde, of ook wel een niet-toerekening daarvan inhoudt, waarbij de schuld van de zonde wel bleef bestaan. Pas na het daadwerkelijke zoenoffer van Christus gold voor de nieuwtestamentische gelovigen de *áphesis* als het metterdaad wegnemen van de schuld, het vernietigen van de aanklacht der schuld, die onder de bedeling van het Oude Testament van kracht was gebleven.

¹¹⁷ W.J. van Asselt 'Coccejus, Johannes' in: *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, Deel 4, red.: J. van den berg...[et al], Kampen 1998, 92.

typologische prediking van de coccejanen met als ethische consequentie precisie bij de voetianen en meer nadruk op christelijke vrijheid bij de coccejanen, hetgeen onder andere in de houding ten aanzien van de zondagsheiliging bleek. Cultureel was er sprake van gereserveerdheid en soms afwijzing ten aanzien van nieuwe ontwikkelingen bij de voetianen en juist een positieve houding bij de coccejanen. Politiek gezien waren voetianen meestal orangist, terwijl coccejanen staatsgezind waren.¹¹⁸

In de prediking van de coccejanen was doorgaans, onder andere ter ondersteuning van de allegorese, typologie en de periodenleer van Coccejus, maar ook als uiting van kennis¹¹⁹, veel aandacht voor allerlei geleerde citaten, eventueel in het Grieks of Hebreeuws. Als de prediking al een afsluitende toepassing bevatte, dan was deze doorgaans kort en bevatte vooral een algemene toepassing in tegenstelling tot de voetianen, die verschillende groepen in de gemeente, zoals gelovigen, ongelovigen en mensen die hiertussen twijfelen, onderscheiden.¹²⁰ De eerste coccejaan die streefde naar verandering op dit punt was Van Geffen, die ook wel de vader van ernstige coccejanen genoemd wordt. De ernstige coccejanen onderscheiden zich doordat, hoewel ook hun prediking vaak allegorisch en een demonstratie van geleerdheid was, zij veel meer aandacht voor de toepassing hadden en hun hoorders meer onderscheiden gingen behandelen.¹²¹ D'Outrein neemt binnen deze ernstige coccejanen een vooraanstaande positie in en wordt vaak als hun voorman gezien.¹²²

¹¹⁸ Op 't Hof, 'Verschillen tussen voetianen en coccejanen' 54-55.

¹¹⁹ Over de periodenleer van Coccejus is veel geschreven. Onder andere in zijn uitleg van het Hooglied, maar ook in zijn uitleg van Ezechiël (hier met eschatologische noties) komt deze leer naar voren. Een korte samenvatting van de gedachte erachter is onder andere hier te vinden: W.J. van Asselt, 'Een kleine zuster, nog zonder borsten': Johannes Coccejus uitleg van Hooglied 8:8 in: *Oudvaders. Bronnen van gereformeerd geloof*, jrg. 4. nr. 21 (2008), 10. Van Asselt schrijft hier: 'In 1665 en 1666 publiceerde de Leidse theoloog Johannes Coccejus (1603-1669) twee belangrijke commentaren die een prominente rol speelden in zijn visie op de geschiedenis van de kerk. De eerste was zijn commentaar op de Openbaring van Johannes, de tweede op het Hooglied. In deze twee commentaren interpreteerde hij de geschiedenis van de christelijke kerk in het kader van wat hij 'profetische exegese' noemde. Daarbij maakte hij gebruik van een zogenaamde periodenleer, die sinds de kerkvader Augustinus gebruikt werd om de (kerk) geschiedenis te interpreteren met behulp van nog niet vervulde profetieën in het Oude Testament. Bijbelse geschiedenis, kerkgeschiedenis en wereldgeschiedenis werden in deze interpretatie nauw op elkaar betrokken. De eerste periode van Gods koninkrijk op aarde is volgens Coccejus begonnen bij de hemelvaart van Christus. Immers, de hemelvaart betekent: Christus is koning. Maar zijn koninkrijk verkeert voorlopig nog in een strijdsituatie. Tot aan het einde van de geschiedenis zullen er antimachten en vijanden van dit rijk zijn die zich tegen Christus' heerschappij verzetten. Deze dramatische progressie van Christus' heerschappij in de wereldgeschiedenis werd door Coccejus verder uitgewerkt in zijn leer van de zeven perioden in de tijd na Christus' hemelvaart.'

¹²⁰ De indeling van de gemeente in verschillende groepen, en het in de prediking apart aanspreken van elke groep, wordt ook wel de classificatiemethode genoemd. Doorgaans wordt van staten of standen van de hoorders gesproken. Er bestaan meer standen dan de drie hierboven genoemde, zoals (niet limitatief): de staat van de bekeerden, van de onbekeerden, van de bekommerden, van de toevluchtneming tot Christus, van de schijnvroomheid en van de kinderen Gods. Er bestaat enige discussie over de invloeden die tot het ontstaan van de classificatiemethode geleid hebben en over de vraag hoe breed deze methode werd toegepast, maar vooral in de achttiende eeuw werd de classificatie veelvuldig toegepast in voetiaanse kring. Zie ook: S. van der Linde, 'De prediking van de Nadere Reformatie' in: *Theologia reformata*, 19 (1976), 7.

¹²¹ L.F. Groenendijk, 'Een Coccejaan als praktijzer' in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 4 (1980), no. 4, 109. Juist in deze meer onderscheiden behandeling, met aandacht voor gelovigen ongelovigen en mensen die twijfelden aan hun staat, volgen zij veel meer de voetiaanse opvattingen ten aanzien van de heilsleer de toepassing ervan.

¹²² W.J. van Asselt, 'De neus van de bruid, De 'profetische' en 'zinnebeeldige' Godgeleerdheid van Henricus Groenewegen en Johannes d'Outrein' in: F.G.M. Broeyer en E.M.V.M. Honée (red.), *Profetie en godspraak in de geschiedenis van het christendom. Studies over de historische ontwikkeling van een opvallend verschijnsel*, Boekencentrum, Zoetermeer, 1997, 163. Hij beschijft D'Outrein hier als: 'Voorman van die coccejanen, die het 'bevindelijk' element en het streven naar de 'praxis pietatis' hoog

D'Outrein en zijn prediking worden op verschillende manieren getypeerd. Soms wordt hij voluit als coccejaan gezien, die meent dat door de Reformatie een achteruitgang in theologie en wetenschap is ontstaan, die echter met kennis van de oude talen en exegetische methoden zoals Coccejus die toepaste, weer ongedaan gemaakt kan worden.¹²³ Toch heeft d'Outrein ook een andere kant. Dit blijkt uit het feit dat hij als student samenkomsten leidde waarin gesproken werd over het genadewerk van de Heilige Geest in mensenharten. Daarnaast vertaalde hij literatuur van door het piëtisme beïnvloedde auteurs.¹²⁴ Deze inslag, die hem verbond met de (jonge) voetianen,¹²⁵ is mogelijk wel aanleiding om hem ook anders te typeren, zoals Schotel doet wanneer hij zijn prediking 'reine evangelieleer, ter beoefening van ware godzaligheid op den preekstoel' noemt.¹²⁶ Dit betekent echter nog niet dat zijn prediking voluit stichtelijk was, want de toepassing vormde nog steeds een vrij klein deel van de prediking en de exegese was vaak voluit coccejaans. Desalniettemin vond hij het zijn plicht de gemeente als een leraar te onderwijzen maar ook als een herder te gemeente te leiden tot godsvrucht¹²⁷ en legde hij een basis voor de latere verzoening tussen de voetianen en coccejanen.¹²⁸

In een onderzoek naar eschatologie in de zeventiende en achttiende eeuw wordt d'Outrein een vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie genoemd, maar tegelijkertijd gekarakteriseerd als iemand die zich geheel aansluit bij de coccejaanse traditie. Het eerste aspect blijkt uit de wens om de Bijbel 'prakticaal' te willen verklaren, waarbij hij ook oog heeft voor de staat van de kerk in zijn tijd, die hij overigens droevig vindt en waarover eenmaal Gods oordeel zal gaan. Het gevolg is een bij tijde kritische prediking gericht tot het Nederlandse volk en in het bijzonder de christelijke gemeente, waarbij hij waarschuwt voor Gods oordeel en waarbij hij de oude kerk en

in het vaandel hadden geschreven.' Tevens verwijst hij naar: J. van den Berg, 'Het stroomlandschap van de Gereformeerde Kerk in Nederland tussen 1650 en 1750' in: Broeyer en Van der Wall, *Richtingenstrijd*, 20, die de verschillen tussen beide richtingen al enigszins gerelativeerd heeft door erop te wijzen dat 'in beide stromingen zowel meer intellectualistische als meer "bevindelijke" predikanten gevonden werden'.

¹²³ R.B. Evenhuis, 'Outrein, Johannes d', *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, deel 1, Kampen, 1978, 237-237, 238, en ook: P.C. Molhuysen, P.J. Blok [red.], 'D'Outrein, Johannes' in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel 2, Leiden 1912, 1048. Hier wordt ook de volgende karakterisering van hem gegeven: 'In studeerkamer en op den kansel vertoont hij ons veel van het breedsprakige, dorre en hopeloos vervelende der toenmalige theologie en homiletiek, maar bij hem zijn er oasen in de woestijn.'

¹²⁴ Onder andere: J. D'Outrein, *De godvruchtige nagmaal-houding. Ofte De wyze om heiliglyk en nuttiglyk het Heilig Avondmaal te genieten.* / Door Johan La Placette; Volgens den vierden Franschen druk vertaalt door Johannes d'Outrein, Dordrecht 1716. Het betreft een vertaling van *La communion dévote van Jean La Placette* (1639-1718), eerste Franstalige druk ca. 1700.

¹²⁵ Evenhuis, 'Outrein', 238.

¹²⁶ G.D.J. Schotel, *Kerkelijk Dordrecht*, tweede deel, Utrecht, 1845, 125.

¹²⁷ Groenendijk, 'Een Coccejaan als praktizijn', 111-112.

¹²⁸ P.C. Molhuysen, P.J. Blok [red.], 'Outrein, Johannes d' in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, 1048 en 1049: 'Hij behoort met Witsius, Van Giffen e.a. tot de ernstige coccejanen en heeft eerlijk getracht de smakelooze droge preekmethode der coccejanen te hervormen door gemeedelijkheid, warmte van gevoel en evangelische moraal. Maar hij werd zelf nog al te vaak door den stroom meegesleept... Doch het blijft zijn verdienste dat hij, door de fouten der coccejanen te bestrijden hen dichter tot de voetianen heeft gebracht, aldus de vrede van 1738 voorbereidende.'

de eerste gereformeerde christenen als voorbeeld stelt.¹²⁹ Toch betoont d'Outrein zich ook voluit coccejaan te zijn. In de leer, de exegese en de voorbereiding op de prediking blijkt dat hij zich vaak op Coccejus beroept, hem veel citeert en zijn methoden volgt. Ook de manier waarop hij culturele en filologische elementen in dienst van de Bijbel gebruikt, zijn voluit coccejaans te noemen. Zo maakt hij gebruik van diverse oosterse en Europese talen, de wijsbegeerte, de redeneerkunde, de natuurkunde, biologie, rekenkunde, kennis van oude geschiedenis en tijdrekening, beschrijvingen van de aarde en kennis van antieke volken.¹³⁰

In navolging van enkele andere predikanten, was d'Outrein een voorstander van openbare catechisaties over de Bijbel. Hierbij ging het om algemeen onderwijs over de Bijbel en de geloofsleer. In dit onderwijs werd ook de Heidelbergse Catechismus behandeld. Meestal vonden deze catechisaties door de week plaats. In Arnhem en ook in Dordrecht heeft hij deze catechisaties gegeven; in Dordrecht onder andere als vervanging voor de slecht bezochte maandagavondkerkdienst. Voor deze catechisaties maakt d'Outrein onder andere gebruik van zijn in 1703 uitgegeven *Korte Schets der Godlyke Waarheden*. Dit werk bestaat uit vierentwintig hoofdstukken, waarbij hij allerlei leerstellige onderwerpen behandelt. In het laatste hoofdstuk komt het oordeel, de wederkomst, de opstanding van het lichaam en het eeuwige leven aande orde. In zijn voorrede bij de eerste druk van het *Gulden Kleinoot*, verwijst d'Outrein naar zijn *Korte Schets* en hij geeft aan dat er een aantal catechetische leerstukken ontbreken. Daarnaast had hij in de kerkdiensten de Heidelbergse Catechismus wel behandeld, maar dan zoals het hem goed uitkwam en niet chronologisch. Naar aanleiding hiervan heeft hij besloten het *Gulden Kleinoot* te schrijven, als een soort aanvulling op de *Korte Schets*, maar ook om enkele critici de mond te snoeren, die meenden dat hij geen liefhebber van de Heidelbergse catechismus zou zijn.¹³¹ Het *Gouden kleinoot* is onder andere Nederlands en Duits uitgegeven.¹³²

In de benadeling van vraag 123 zijn weinig elementen van eschatologie aan te treffen. Hij behandelt het Koninkrijk van God in dit verband meer als Gods regering over deze wereld en meer in het bijzonder als Gods regering over de gelovigen. In een soort historisch overzicht legt hij wel verbanden tussen misstanden in zijn ogen in het Jodendom en de Rooms-Katholieke kerk met de gevolgen ervan voor protestantse christenen.¹³³ Ook verbindt hij dit met een aantal teksten uit Openbaring, maar de eschatologische notie ontbreekt vrijwel geheel en voegt geen

¹²⁹ T. Brienens, 'Eschatologie' in: T. Brienens e.a., *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie*. Zoetermeer, 1993, 73.

¹³⁰ Brienens, 'Eschatologie', 74-75.

¹³¹ J. d'Outrein, *Het gouden kleinoot van de leere der waarheid die naar de godzaligheid is*, vijfde druk, Amsterdam, 1738, voorreden van den eerwaarden schryver voor den eersten druk, 2-3. De eerste druk verscheen in 1719.

¹³² J. d'Outrein, *Gulden Kleinod der Lehre der Wahrheit nach der Gottseligkeit*, verfasst in dem Heydelbergischen Catechismo, Bremen 1721,

¹³³ D'Outrein, *Gouden Kleinoot*, 784-788.

nieuwe elementen toe aan hetgeen hij zegt over de vragen 52, 57 en 58. Derhalve behandel laat ik in het navolgende vraag 123 buiten beschouwing.

Het *Gulden Kleinoot* bevat geen preken, maar is een behandeling van de hele Catechismus in vragen en antwoorden. In paragraaf 4.1 behandel ik d'Outreins visie op het oordeel en de wederkomst. Paragraaf 4.2 handelt over wederopstanding van het lichaam en in paragraaf 4.3 komt het eeuwige leven aan de orde. In paragraaf 4.4 zal ik de inhoudt van de *Korte Schets* nader onderzoeken op eschatologische kenmerken en vergelijken met het *Gulden Kleinoot*. Ik sluit af met een korte samenvatting in paragraaf 4.5.

4.1 De wederkomst en het oordeel

De behandeling van vraag 52 door d'Outrein kan samengevat worden in vier onderwerpen:¹³⁴

1. De betekenis van de wederkomst van Christus tot het oordeel;
2. De leerstellige aspecten verbonden aan de wederkomst en het oordeel;
3. Een onderbouwing hiervan op grond van Bijbelteksten;
4. De betekenis voor het persoonlijk geloof.

Het oordeel ontleent zijn naam aan de Bijbel, waarin gesproken wordt van oordeel, gericht, toekomstend oordeel, eeuwig oordeel, die dag, de uiterste dag, de laatste dag of de grote dag.¹³⁵ Het betreft een algemeen oordeel, dat zonder enige uitzondering over alle mensen gaat. Er is in de Bijbel sprake van vier oordelen: De val van Adam en Eva in het paradijs, de Zondvloed, de spraakverwarring in Babel en het laatste oordeel. De eerst drie oordelen onderscheiden zich van het laatste oordeel, omdat de eerste drie oordelen in één keer over de gehele mensheid, collectief werden voltrokken en alleen de ten tijde van het oordeel levende mensen troffen. Bij het laatste oordeel gaat het echter om een individueel oordeel, waarbij iedereen persoonlijk geoordeeld zal worden, inclusief alle reeds gestorven mensen. In tegenstelling tot de eerdere oordelen, die meer als een straf van God aan te merken zijn, kent het laatste oordeel twee mogelijke uitkomsten; eeuwige gelukzaligheid of eeuwige rampspoed.

Voorafgaand aan het oordeel zal Christus als Rechter verschijnen op de wolken en Hij zal alle mensen sommeren om voor Zijn rechterstoel te verschijnen om geoordeeld te worden. Hierbij ontvangen zij wat hen toekomt overeenkomstig hetgeen zij hebben gedaan in hun leven, hetzij goed hetzij kwaad. D'Outrein noemt dit het peremptoir of uiteindelijk oordeel, dat hij onderscheidt van het provisioneel of voorafgaand oordeel dat al wordt voltrokken bij het sterven van een mens.¹³⁶ Het voorlopig oordeel gaat alleen over de ziel en is aan andere mensen verder onbekend. Het uiteindelijk oordeel daarentegen gaat over lichaam en ziel en is openbaar voor engelen en mensen. Bij het voorlopig oordeel wordt de ziel al wel beloond of gestraft, maar niet zo volkomen als na het laatste oordeel.

¹³⁴ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 282 en 283.

¹³⁵ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 282, waar hij verwijst naar onder andere Job. 19:29 'Schroomt u vanwege het zwaard; want de grimmigheid is over de misdaden des zwaards; opdat gij weet, dat er een gericht zij.' en Matth. 12:41 'De mannen van Nineve zullen opstaan in het oordeel met dit geslacht...'

¹³⁶ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 283.

4.1.1 De Rechter

In het algemeen geldt dat God Rechter is, maar hier betreft het God de Zoon die de Rechter is, omdat Hij in het bijzonder deze opdracht heeft opgedragen gekregen binnen de Drie-eenheid.¹³⁷ Als Christus in Joh. 8:15 te kennen geeft dat Hij niemand oordeelt, betekent dit alleen dat Hij niet oordeelt buiten God de Vader maar juist op last van God de Vader.¹³⁸ Anderzijds oordeelt ook God de Vader niemand buiten de Zoon om. God de Vader is er dus wel bij betrokken, maar Hij is niet zichtbaar aanwezig. Ook wordt Christus wel ‘De Zoon des mensen’ genoemd, hetgeen niet zozeer betekent dat Hij *een* Zoon is van een mens, maar *De* Zoon, De Messias die God en mens tegelijk was en als zodanig verlossing teweeg heeft gebracht. Een laatste punt dat d’Outrein noemt is dat: ‘Op dat hy als Richter verschynende /des te min verschrikkelijk / soude sijn voor de Uitverkoorene geloovigen’.¹³⁹ De betekenis van dit *verschrikkelijk* legt hij niet uit. Het woord gebruikt hij ook verder niet meer. Ik neem aan dat hij er mee bedoelt dat de gelovigen niet bang voor Hem behoeven te zijn terwijl de ongelovigen juist des te angstiger zullen worden.

Bij de wederkomst zal Christus lichamelijk komen.¹⁴⁰ Zijn verschijning valt in verband hiermee te karakteriseren als zichtbaar, heerlijk en majestueus. De heerlijkheid is gelegen in een heerlijke glans die van Zijn gezicht en lichaam zal stralen.¹⁴¹ Hij zal vergezeld zijn van duizenden engelen¹⁴² en het geroep van de aartsengel alsmede de bazuin van God zullen klinken. Deze roep van de aartsengel zal elk mens oproepen om voor de rechterstoel te verschijnen.¹⁴³ De aartsengel in dit verband is de vorst der engelen, maar het kan ook Christus Zelf zijn, die Zijn stem laat horen, of de Heilige Geest, die de overste is van alle goede engelen. Als de bazuin klinkt, zullen ook de doden opstaan en voor de rechterstoel komen.¹⁴⁴

¹³⁷ D’Outrein, *Gouden Kleinoet*, 283, waar hij onder andere verwijst naar Joh. 5:22.

¹³⁸ D’Outrein, *Gouden Kleinoet*, 283, waar hij onder andere verwijst naar Joh. 8:16: ‘En indien Ik ook oordeel, Mijn oordeel is waarachtig; want Ik ben niet alleen, maar Ik en de Vader, Die Mij gezonden heeft’ en Joh. 8: 28 en 29: ‘Jezus dan zeide tot hen: Wanneer gij den Zoon des mensen zult verhoogd hebben, dan zult gij verstaan, dat Ik Die ben, en dat Ik van Mijzelf niets doe; maar deze dingen spreek Ik, gelijk Mijn Vader Mij geleerd heeft. En Die Mij gezonden heeft, is met Mij. De Vader heeft Mij niet alleen gelaten, want Ik doe altijd, wat Hem behagelijk is’.

¹³⁹ D’Outrein, *Gouden Kleinoet*, 284. worden verstaan, wordt niet nader toegelicht. Ik neem aan dat hij bedoelt of des te ontzagwekkender/heerlijker/ aanbiddenswaardiger, of des te meer schrik aanjagend voor de goddelozen.

¹⁴⁰ D’Outrein, *Gouden Kleinoet*, 285.

¹⁴¹ D’Outrein vergelijkt hier met Mozes die straalde nadat hij de wet ontvangen had op de berg Sinaï. Tevens verwijst hij naar de verheerlijking op de berg uit Matth. 17:2 (In de door mij gebruikte vijfde druk wordt abusievelijk verwezen naar Matth.16:2): ‘En Hij werd voor hen veranderd van gedaante; en Zijn aangezicht blonk gelijk de zon, en Zijn klederen werden wit gelijk het licht’. Christus glans bij Zijn wederkomst zal nog veel heerlijker zijn.

¹⁴² D’Outrein, *Gouden Kleinoet*, 285, waar hij verwijst naar Ps. 68:18 ‘Gods wagenen zijn tweemaal tien duizend, de duizenden verdubbeld. De Heere is onder hen, een Sinaï in heiligheid!’

¹⁴³ D’Outrein, *Gouden Kleinoet*, 285, waar hij verwijst naar 1 Thess. 4:16 ‘Want de Heere Zelf zal met een geroep, met de stem des archangels, en met de bazuin Gods nederdalen van den hemel; en die in Christus gestorven zijn, zullen eerst opstaan.’

¹⁴⁴ D’Outrein, *Gouden Kleinoet*, 285.

4.1.2 De gedaagden

De gedaagden zullen alle mensen zijn, zowel de levenden als de doden. De levenden zullen niet sterven en de doden zullen opgewekt worden.¹⁴⁵ D'Outrein veronderstelt dit als vanzelfsprekend en verwijst hier niet naar 1. Kor. 15:52, waar sprake is van de verandering in een punt des tijds.

Naast de mensen worden ook de engelen gedaagd. De engelen onderscheidt d'Outrein in goede en kwade engelen. De goede engelen zullen niet geoordeeld worden, want zij zijn al geoordeeld en bevestigd in hun staat. Hoe en waar dit gebeurd is, vermeldt d'Outrein niet. De goede engelen zullen als dienaren en getuigen optreden bij het oordeel, maar er zelf buiten staan. De kwade engelen zullen wel geoordeeld worden.¹⁴⁶

Terzijde behandelt d'Outrein de vraag of de apostelen alleen zullen verschijnen als gedaagden, of ook als rechters. Als antwoord geeft hij een citaat van Wits¹⁴⁷ over de XII artikelen des geloofs. De strekking hiervan is dat de heiligen, gelovigen of apostelen wel geoordeeld zullen worden, maar geen rechters zullen zijn. De gelovigen of de heiligen worden ook nergens in de Bijbel als rechters aangeduid, wel soms als koningen, hetgeen ook het ambt van richter insloot. Alleen aan de apostelen wordt toegezegd dat zij rechters zullen zijn. Dit alles moet echter zo begrepen worden, dat eerst alle gelovigen in het oordeel moeten verschijnen en vrijgesproken worden, vervolgens in de lucht Christus tegemoet zullen gaan om niet meer *voor* zijn rechterstoel maar *ernaast* te verblijven. Hiervandaan zullen zij als het ware toezien op de veroordeling van de goddelozen die nu door Christus zal worden uitgesproken. In dit citaat vermeldt Witsius overigens dat de engelen ook geoordeeld worden, terwijl d'Outrein dit zojuist ontkend heeft. Het wordt overigens uit het verband niet helemaal duidelijk of Witsius hier alle engelen, de goede engelen of de gevallen engelen bedoelt.

¹⁴⁵ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 285, waar hij verwijst naar onder andere 2 Tim.:4:1 'Ik betuig dan voor God en den Heere Jezus Christus, Die de levenden en doden oordelen zal in Zijn verschijning en in Zijn Koninkrijk'.

¹⁴⁶ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 286, waar hij verwijst naar 2 Petr. 2: 4 (in de vijfde druk wordt abusievelijk verwezen naar 1 Petr. 2:4) 'Want indien God de engelen, die gezondigd hebben, niet gespaard heeft, maar, die in de hel geworpen hebbende, overgegeven heeft aan de ketenen der duisternis, om tot het oordeel bewaard te worden' en Judas vers 6: 'En de engelen, die hun beginsel niet bewaard hebben, maar hun eigen woonstede verlaten hebben, heeft Hij tot het oordeel des groten dags met eeuwige banden onder de duisternis bewaard.'

¹⁴⁷ D'Outrein bedoelt hier mogelijk H. Witsius *Exercitationes Sacrae in Symbolum Quod Apostolorum Dicitur Et in Orationem Dominicam*, Francker 1681. Witsius is de gelatiniseerde naam van de door d'Outrein genoemde Wits. Latiniseren van namen was redelijk gebruikelijk voor auteurs van wetenschappelijke werken in die tijd. De verwijzing door d'Outrein bevat te weinig informatie om na te gaan of het daadwerkelijk dit werk van Witsius betreft.

4.1.3 De gerechtsdienaars

Als de Rechter verschenen is, zullen de engelen optreden als gerechtsdienaars. Ze zullen allereerst de mensen verzamelen voor de rechterstoel van Christus. Later zullen zij scheiding aanbrengen tussen rechtvaardigen en rechtvaardigen en een rol spelen bij het opvoeren van de gelovigen in de lucht en door de hemelen tot aan de derde hemel toe en in het verstoten van de verdoemden tot in de hel.¹⁴⁸ Of de engelen hierbij een lichaam zullen hebben of aannemen wordt uit de Bijbel niet duidelijk, maar het is aannemelijk dat dit zo zal zijn, omdat ze anders niet door de mensen opgemerkt kunnen worden en omdat ook Christus Zelf in een zichtbare en lichamelijke gestalte zal verschijnen.

4.1.4 Het verloop van de gebeurtenissen rondom het oordeel

Bij de zaken die in en rondom het oordeel aan de orde komen of plaatsvinden, behandelt d'Outrein eerst waarover het oordeel gaat. Het oordeel gaat over alles wat de mens in zijn leven gedaan heeft. Dit omvat de uiterlijke daden, de woorden, de gedachten, de zonden der jeugd en de goede dingen die men heeft nagelaten.¹⁴⁹ In verband hiermee worden de boeken geopend, die echter niet letterlijk als echte boeken moeten worden gezien.¹⁵⁰ Het gaat om drie of vier boeken, waarvan het eerste het boek van leven en dood betreft, dat gelijk staat aan Gods eeuwig besluit tot verkiezing of verwerping, dat in het oordeel openbaar zal komen. Het tweede boek is het boek van de alwetendheid van de grote Rechter. Het derde boek is het boek van het geweten, waaruit al hetgeen een mens gedaan, gedacht, gesproken of nagelaten heeft in zijn leven openbaar zal komen. Eventueel kan hier nog een vierde boek bijgevoegd worden, namelijk het boek van het Woord van God.¹⁵¹

Hierna volgt het vonnis. Eerst is er vrijspraak voor de gelovigen. Dit zal openlijk ten overstaan van alle mensen en engelen gebeuren, maar ook in de gewetens van de betreffende mens. Deze vrijspraak houdt tegelijk toegang tot het eeuwige leven in. Deze vrijspraak volgt niet uit de daden van een mens, maar alleen omdat deze mens geschreven is in het boek des levens.¹⁵² Na de vrijspraak voor de gelovigen volgt de veroordeling van de ongelovigen. Alle ongelovigen zullen

¹⁴⁸ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 286, waar hij verwijst naar Matth. 25:31 'En Hij zal Zijn engelen uitzenden met een bazuin van groot geluid, en zij zullen Zijn uitverkorenen bijeenvergaderen uit de vier winden, van het ene uiterste der hemelen tot het andere uiterste derzelve', Matth. 13:49 'Alzo zal het in de voleinding der eeuwen wezen; de engelen zullen uitgaan, en de bozen uit het midden der rechtvaardigen afscheiden', 1 Thess. 4:17 'Daarna wij, die levend overgebleven zijn, zullen te zamen met hen opgenomen worden in de wolken, den Heere tegemoet, in de lucht; en alzo zullen wij altijd met den Heere wezen' en Matth. 13:41,42 'De Zoon des mensen zal Zijn engelen uitzenden, en zij zullen uit Zijn Koninkrijk vergaderen al de ergernissen, en degenen, die de ongerechtigheid doen; En zullen dezelve in den vurigen oven werpen; daar zal wening zijn en knersing der tanden.'

¹⁴⁹ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 287.

¹⁵⁰ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 287: '... waar in men sig verbeelden moet (dogh in eenen oneigentlijken sin) dat geschreven staat...'

¹⁵¹ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 287.

¹⁵² D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 287.

veroordeeld en verdoemd worden. Ook dit oordeel zal in hun eigen geweten worden uitgesproken, alsmede openbaar voor alle mensen en engelen. Dit oordeel wordt uitgesproken omdat zij zich ongelovig zijn gebleven en vanwege de zonde die zij in hun leven bedreven hebben. D'Outrein merkt nog op dat de heidenen, die buiten het Woord van God geleefd hebben, naar de wet van de natuur geoordeeld zullen worden, de Joden worden naast deze wet, ook nog naar de wet van Mozes geoordeeld. Degenen die het evangelie wel gehoord hebben, maar niet geloofd hebben, zullen naast het bovenstaande ook nog naar het evangelie geoordeeld worden.¹⁵³ Na de uitspraak van het vonnis volgt de uitvoering, maar d'Outrein vermeldt hier weinig over. Eerder heeft hij aangegeven dat de engelen een rol vervullen in het begeleiden van een ieder naar zijn uiteindelijke bestemming.

4.1.5 Het tijdstip en de plaats van het oordeel

Over de plaats waar dit alles gebeurt, is weinig in de Bijbel te vinden, alleen dat de Rechter zal verschijnen op de wolken en dat Zijn rechterstoel tevens in de wolken is gesteld.¹⁵⁴ de plaats waar de mensen verschijnen zullen, is de aarde. Omdat de aarde rond is, acht d'Outrein het waarschijnlijk dat alle mensen aan een kant van de aardbol verzameld worden, hoewel het ook mogelijk is, omdat de aarde in 24 uur om zijn as draait, dat eerst de mensen op de ene helft en daarna de mensen op de andere helft van de aardbol geoordeeld worden.¹⁵⁵ Afgezien van de vraag of het beeld van D'Outrein bij het om de eigen as draaien van de aarde helemaal correct is, kan hieruit blijkbaar geconcludeerd worden dat D'Outrein van mening is dat een dag ook dan nog als zodanig bestaat en 24 uur duurt, en dat het oordeel maximaal 24 uur in beslag neemt, hetgeen hij later inderdaad bevestigt.¹⁵⁶ De mogelijkheid dat twee helften van de aarde apart geoordeeld worden lijkt in tegenspraak met het verzamelen van alle mensen voor Christus' rechterstoel, alsmede met het door D'Outrein zelf geschetste beeld dat eerst alle gelovigen vrijgesproken worden en pas daarna de ongelovigen veroordeeld worden. Verder betreft d'Outrein hier op typisch coccejaanse wijze de moderne natuurwetenschap in zijn betoog en

¹⁵³ D'Outrein, *Gouden Kleynoot*, 288.

¹⁵⁴ D'Outrein, *Gouden Kleynoot*, 288, waar hij verwijst naar Matth. 24:30 'En alsdan zal in den hemel verschijnen het teken van den Zoon des mensen; en dan zullen al de geslachten der aarde wenen, en zullen den Zoon des mensen zien, komende op de wolken des hemels, met grote kracht en heerlijkheid'. Hier is er echter alleen sprake van de verschijning op de wolken zal zijn, maar niet dat de rechterstoel in de wolken staat. Uit de woorden van 1 Thess. 4: 17 'Daarna wij, die levend overgebleven zijn, zullen te zamen met hen opgenomen worden in de wolken, den Heere tegemoet, in de lucht; en alzo zullen wij altijd met den Heere wezen.' trekt hij achteraf de conclusie dat de rechterstoel in de wolken staat, terwijl hij op kort geleden nog heeft aangegeven dat de woorden van 1 Thess. 4:17 zien op de situatie waarbij de vrijgesprokenen na het vonnis de aarde verlaten en naast Christus plaatsnemen om het vonnis over de ongelovigen te aanschouwen. Zie ook D'Outrein, *Gouden Kleynoot*, 286.

¹⁵⁵ D'Outrein, *Gouden Kleynoot*, 289.

¹⁵⁶ D'Outrein, *Gouden Kleynoot*, 290.

accepteert hij het Copernicaanse zonnestelsel, dat onder andere door een voetiaanse tijdgenoot als Wilhelmus à Brakel in 1700 nog was afgewezen.¹⁵⁷

De mogelijkheid, die wel door Joden en Rooms-katholieken wordt aangegeven, dat het oordeel in het dal van Josafat zal plaatsvinden wijst d'Outrein af. Hij zegt hierover: 'Dat in die prophetie niet gesproken word van het laatste algemeen oordeel; maar van eenig bysonder oordeel / dat God / onder de dagen de Niewen Testaments / oeffenen soude over de vyanden syner Kerke'.¹⁵⁸ Welk bijzonder oordeel dit geweest is, of welk oordeel dit zal zijn, vermeldt d'Outrein niet.

Ten aanzien van de tijdsduur van het oordeel behandelt d'Outrein twee zaken: het moment waarop het oordeel zal beginnen en de tijdsduur. Het moment waarop het oordeel zal beginnen is door God bepaald en verborgen, zodat de engelen en zelfs Christus, toen Hij op aarde was, niet weten of wisten wanneer deze dag zal zijn. In de Bijbel worden echter een aantal dingen genoemd die moeten gebeuren voordat de oordeelsdag zal aanbreken en derhalve is het voor oplettende gelovigen mogelijk om te concluderen dat op een bepaald moment deze dag nabij is gekomen.¹⁵⁹ Hoewel er reeds veel van deze dingen gebeurd zijn, moet in ieder geval het volgende nog gebeuren:

- De val van de antichrist;
- De bekering van de Joden;
- De ingang van de volheid der heidenen;
- De vrede en heerlijkheid voor de kerk, na het verdoen van de verdersers van op aarde;¹⁶⁰
- Mogelijk volgt hierop nog een periode van zorgeloosheid en achteloosheid, waardoor men niet zal merken dat de oordeelsdag al heel nabij gekomen is.

Aangezien er overal in de Bijbel over de oordeelsdag wordt gesproken, heeft het oordeel de duur van een dag. Mogelijk moet hier dag in een ruimere zin worden verstaan, zoals één dag bij God is als duizend jaren. Ook is het mogelijk dat het woord 'dag' alleen ziet op de dag waarop het oordeel aanvangt, maar dat het einde veel later is, in het bijzonder omdat sommige theologen van mening zijn dat het vele jaren kan duren om ieder individu alleen en volledig rekenschap af te laten leggen. d'Outrein meent echter dat het toch om één dag gaat. Niet om een ruimere

¹⁵⁷ W. à Brakel, *Redelijke Godsdienst*, Utrecht 200, 50. De eerste druk verscheen in 1700.

¹⁵⁸ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 289, waar hij verwijst naar Joël 3:12 'De heidenen zullen zich opmaken, en optrekken naar het dal van Josafat; maar aldaar zal Ik zitten, om te richten alle heidenen van rondom'.

¹⁵⁹ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 289.

¹⁶⁰ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 290. D'Outrein geeft hier geen nadere toelichting of verwijzing naar een Bijbeltekst, waardoor het niet geheel duidelijk is wat hij hiermee bedoelt.

betekenis omdat duizend jaren bij God net zo goed één dag zijn en omdat God in één dag meer kan doen dan een mens zich kan voorstellen. Verder weet hij het ook niet en vraagt zich ook af of de dagen nog wel afgemeten kunnen worden bij de voleinding der wereld.¹⁶¹

D'Outrein beëindigt de behandeling van vraag 52 met de vraag waarom men in het oordeel zou moeten geloven.¹⁶² Zijn argumenten appelleren voornamelijk aan de rede en veel minder aan het gevoel en er is ook niet echt een aansporing tot geloof en bekering in te vinden. Dit is in overeenstemming met de coccejaanse traditie waarin hij staat.. Wel noemt hij de noodzakelijkheid van geloof en bekering en de consequentie van ongeloof, maar dit doet hij op een manier die meer op het hoofd dan op het hart gericht is.

¹⁶¹ D'Outrein, *Gouden Kleinoot*, 290.

¹⁶² D'Outrein, *Gouden Kleinoot*, 290-92.

4.2 De wederopstanding van het lichaam

In vraag 57 gaat het om hetgeen God schenkt in het leven na het aardse leven, namelijk de opstanding van het lichaam en het eeuwige leven voor lichaam en ziel. De opstanding van het lichaam wordt zo genoemd om deze te onderscheiden van de bekering, die ook wel de geestelijke opstanding uit de dood genoemd wordt.¹⁶³

De bekering van een gelovige in het aardse leven is noodzakelijk, maar als een gelovige alleen in dit leven op Christus zou hopen, dan was hij de ellendigste van alle mensen. Tot troost van alle gelovigen is er echter een leven na dit leven, waarin God nog steeds hun God is. De ziel van een gelovige zal direct na het sterven al deel hebben aan dit eeuwige leven en zal later weer verenigd worden met het lichaam, nadat dit zal zijn opgestaan uit de dood.¹⁶⁴

4.2.1 De dood van een mens en de positie van de ziel na de dood.

De wederopstanding van het lichaam veronderstelt de onsterfelijkheid van de ziel, want de ziel wordt niet tot het vlees gerekend en zal als zodanig ook niet opstaan. Na de dood, gaat de ziel direct naar de hemel.¹⁶⁵ Hij wijst de mening van de Socinianen en sommige Mennonieten¹⁶⁶, dat de ziel na de dood slaapt en geen bewustzijn, blijdschap of vreugde kent, af. Ook bestrijdt hij de mening van sommige filosofen, zonder hen bij name te noemen, dat de zielen na de dood intrek nemen in een ander lichaam, of dat alle zielen op de planeet Jupiter of Saturnus¹⁶⁷ verzameld worden. Ook het verblijf van de zielen in het vagevuur, zoals door de Rooms-Katholieke Kerk geleerd wordt, wijst hij af. Bij het einde van de wereld vindt de opstanding van de lichamen van alle mensen plaats. Hierbij worden de lichamen weer uit het stof hersteld, levend gemaakt en verenigd met hun ziel.

¹⁶³ D'Outrein, *Gouden Kleinoot*, 348. Dit onderscheid is nodig om de dwaling van Hymeneus en Filetus te weerleggen, die ten tijde van Paulus leerden dat de opstanding al geschied was en dus niet op of na de oordeelsdag plaats zou vinden.

¹⁶⁴ D'Outrein, *Gouden Kleinoot*, 347.

¹⁶⁵ D'Outrein, *Gouden Kleinoot*, 348. Hij vermeldt hier niet dat de zielen van gelovigen en ongelovigen een verschillende bestemming hebben. Gezien het voorgaande kan aangenomen worden dat hij hier alleen de zielen van de gelovigen bedoelt, maar wat er met de zielen van de ongelovigen gebeurt, vermeldt hij hier niet.

¹⁶⁶ De Mennisten, of te wel de Dopersen, menen dat de zielen tot aan het oordeel wel in wezen blijven bestaan, maar als het ware slapen en daarom na de dood geen pijn of vreugde kennen. Hoewel door Smytegelt niet met name genoemd of bestreden, maar mogelijk mede bedoeld, nemen de Remonstranten deze gedachte van de Dopersen over en menen dat de ziel na de dood niet actief is of kan denken. De Socinianen gaan een stap verder dan de Dopersen en beweren dat de zielen alleen een soort goddelijke wasem, een kracht of een beweging representeren. Zie ook: T. Brienens e.a., *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie*. Zoetermeer, 1993, 286.

¹⁶⁷ Zie verder: E. Balas, *Michelangelo's Medici Chapel*, Philadelphia 1995, 46-68. Balas verwijst hier onder andere naar de filosofen Pietro Pomponazzi (1462-1525), Marsilio Ficino (1433-1499) en Cassirer

4.2.2 Argumenten voor de opstanding van het lichaam

Dat er eenmaal een opstanding zal zijn is af te leiden uit de belofte van Gen. 3:15, uit de profetie van Henoch (Judas, vers 9) en uit de belofte aan Abraham (Gen. 17:17). Daarnaast ziet d'Outrein ook in het verlaten van de Ark door Noach en zijn gezin, in de besnijdenis, in de doortocht door de Rode Zee en in het bloeien van Aärons roede bewijzen voor de opstanding van het lichaam, want: ‘..in dezelve is ook de opstandinghe der gelovigen opgesloten.’¹⁶⁸ Deze interpretatie van de teksten doet erg coccejaans aan. Daarnaast zijn er ook in het Oude Testament enkele voorbeelden van mensen die uit de dood opstaan. In het Nieuwe Testament komt het ook zeer duidelijk naar voren, omdat Jezus Zelf van een opstanding spreekt, onder andere om de mening van de Sadduceeën te weerleggen. Hier geeft d'Outrein ook aan dat de goeden zullen opstaan tot het eeuwige leven, maar de kwaden tot de verdoemenis. Ook in 1 Korinthe 15 komen een aantal redenen voor de opstanding van het lichaam naar voren, namelijk: Christus Zelf is waarlijk opgestaan, en dus zullen ook de doden eens opstaan, omdat zij anders verloren zouden moeten gaan. Een tweede reden is dat uit psalm 110 blijkt dat Christus over al Zijn vijanden overwinnen moet en aangezien de dood de laatste vijand genoemd wordt, moet deze overwonnen worden. Een derde reden ziet d'Outrein in de wet, waarin voorgeschreven wordt dat iemand na aanraking van de dode zich moet wassen en dan na zeven dagen weer rein is. D'Outrein zegt zelf:¹⁶⁹

Uit de hope der geloovigen Vaderen onder de Wet van Moses; die over of om het aanraken van een doode gedoopt of gewasschen wierden; sijnde op den sevenden dag weder rein. Waar door niet duisterlijk de hope op de opstanding der dooden wierd te kennen gegeven; en welke plegtigheid anders ydel ende te vergeefs soude sijn.

Door deze reiniging te verbinden met de doop komt een coccejaanse exegese naar voren, waarin ook de verschillen tussen de Oudtestamentische en Nieuwestamentische bedeling blijken. Een vierde argument is gelegen in de billijkheid en betamelijkheid van de zaak zelf, omdat er geen nuttigheid aan godzaligheid verbonden zou zijn, wanneer er geen opstanding zou zijn. Bij dit vierde punt lijkt hij te bedoelen dat de opstanding afschrikkend moet werken ten opzichte hen die een ‘wellustig / ongebonden en godloos’¹⁷⁰ leven leiden en als beloning voor een leven dat zich kenmerkt door: ‘ende sig af te speenen van de vleeschelijke begeerlijkheden en sonden.’¹⁷¹

¹⁶⁸ D'Outrein, *Gouden Kleinoot*, 349.

¹⁶⁹ D'Outrein, *Gouden Kleinoot*, 350. Hoewel hij de tekst niet noemt, lijkt hij te verwijzen naar Num. 19:11, 12 ‘Wie een dode, enig dood lichaam van een mens, aanroert, die zal zeven dagen onrein zijn. Op den derden dag zal hij zich daarmede ontzondigen, zo zal hij op den zevenden dag rein zijn; maar indien hij zich op den derden dag niet ontzondigt, zo zal hij op den zevenden dag niet rein zijn.’

¹⁷⁰ D'Outrein, *Gouden Kleinoot*, 350.

¹⁷¹ D'Outrein, *Gouden Kleinoot*, 350.

Verder kan het nog afgeleid worden uit Gods wijsheid, almacht en rechtvaardigheid, maar het voert voor d'Outrein te ver om dit hier nader uit te werken.

De opstanding is algemeen, wat betekent dat zowel de gelovigen als de ongelovigen opgewekt zullen worden.¹⁷² En hoewel Paulus in 1 Korinthe 15 alleen over de opstanding der gelovigen lijkt te spreken, volgt hier noodzakelijkerwijs ook de opstanding der ongelovigen uit, omdat God de gelovigen naar ziel en lichaam zal verheerlijken, zal Hij ook de ongelovigen naar ziel en lichaam straffen. Christus Zelf zegt dit ook, net als Paulus op een aantal plaatsen.¹⁷³ Ook de heidenen, die nooit het evangelie gehoord hebben zullen opstaan uit de dood. Zij kennen het recht van God en zullen dienovereenkomstig, maar zonder de wet, want die kennen ze niet, geoordeeld worden.¹⁷⁴

4.2.3 De hereniging van lichaam en ziel

De vraag hoe de doden opgewekt zullen worden en met wat voor lichaam behandelt d'Outrein met voorzichtigheid, want het is nog niet geopenbaard wat wij zijn zullen (1 Joh. 3:2). Er valt echter toch wel wat over te lezen in de Bijbel. Het zal hetzelfde lichaam zijn dat ooit geleefd heeft. Dit leert ook de rede, want het zou onlogisch zijn als de ziel in het lichaam met de ziel van een ander verenigd zou worden. Het is opvallend dat d'Outrein wel de mogelijkheid van verwisseling van zielen en lichamen uitsluit, maar niet over een eventueel nieuw geschapen lichaam spreekt.

Hoewel het hetzelfde lichaam is, als ten tijde van het leven, zijn wel de hoedanigheden veranderd, maar niet de substantie. D'Outrein sluit hier aan bij de scholastieke en Aristotelische ontologie, waarbij onder andere een onderscheid tussen *substantia* en *accidentes* wordt gemaakt. De *substantia* zijn een zelfstandige verschijningsvorm. De *vorm* van de *substantia* wordt door de wezenskenmerken bepaald. Allerlei individuele eigenschappen van de *substantia* zijn incidenteel en worden tot de *accidentes* gerekend. Zo is er bijvoorbeeld het *substantia* eik, maar hoogte, dikte van de stam, kleur van het blad, tekening van de bast van iedere eik zijn *accidentes*. Wanneer dit

¹⁷² D'Outrein, *Gouden Kleinoot*, 351.

¹⁷³ D'Outrein, *Gouden Kleinoot*, 351, waar hij verwijst naar Joh. 5:28, 29 'Verwondert u daar niet over, want de ure komt, in dewelke allen, die in de graven zijn, Zijn stem zullen horen; En zullen uitgaan, die het goede gedaan hebben, tot de opstanding des levens, en die het kwade gedaan hebben, tot de opstanding der verdoemenis.' en Hand. 24:15 'Hebbende hoop op God, welke dezen ook zelf verwachten, dat er een opstanding der doden wezen zal, beiden der rechtvaardigen en der onrechtvaardigen.' en 2 Kor. 5:10 'Want wij allen moeten geopenbaard worden voor den rechterstoel van Christus, opdat een iegelijk wegdrage, hetgeen door het lichaam geschiedt, naardat hij gedaan heeft, hetzij goed, hetzij kwaad.'

¹⁷⁴ D'Outrein, *Gouden Kleinoot*, 351. Hij onderbouwt hier verder niet wat dit recht van God inhoudt en hoe de heidenen dit zouden kennen. Hij verwijst alleen nog naar Rom. 11:12-16, waarin hij een voorafgaande opstanding meent te lezen: 'En indien hun val de rijkdom is der wereld, en hun vermindering de rijkdom der heidenen, hoeveel te meer hun volheid! Want ik spreek tot u, heidenen, voor zoveel ik der heidenen apostel ben; ik maak mijn bediening heerlijk; Of ik enigszins mijn vlees tot jaloersheid verwekken, en enigen uit hen behouden mocht. Want indien hun verwerping de verzoening is der wereld, wat zal de aanneming wezen, anders dan het leven uit de doden? En indien de eerstelingen heilig zijn, zo is ook het deeg heilig, en indien de wortel heilig is, zo zijn ook de takken heilig.'

toegepast wordt op het menselijk lichaam, dan veronderstelt d'Outrein dat de grondvorm van het lichaam blijft bestaan, terwijl allerlei accidenten, zoals vermoeidheid, honger of dorst zullen verdwijnen. D'Outrein vergelijkt het met zilver dat gesmolten en gereinigd wordt, dat niet anders is van substantie, maar wel schoner van hoedanigheid, of een man die eens arm en mager was en later rijk en dik. Ook hier blijft de substantie of verschijningsvorm gelijk, maar is de hoedanigheid veranderd. Hoe het mogelijk is dat lichamen weer uit het stof worden hersteld weet d'Outrein ook niet, maar hij weet wel dat bij God niets onmogelijk is en dat het daarom geschieden zal.

Bij de manier waarop de lichamen anders zullen zijn, onderscheidt d'Outrein tussen de lichamen van de ongelovigen en de gelovigen. Hij behandelt bij deze vraag verder niet de hoedanigheden van de opgestane lichamen der ongelovigen.¹⁷⁵

Het lichaam van een opgestane gelovige heeft een aantal kenmerken. In de eerste plaats zal het een geestelijk lichaam zijn, dat in tegenstelling tot het aardse lichaam niet gedreven wordt door dierlijke sappen, levensgeesten en bloed, maar gedreven wordt door de Heilige Geest en dan ook geen eten, drinken of slaap nodig heeft, noch moeite of nood kent. Een tweede eigenschap is dat dit lichaam onsterfelijk is. Een derde eigenschap is dat dit lichaam geen lijden, kwellingen, of zwakheden kent. D'Outrein noemt niet de zonde in dit verband. Een vierde eigenschap is dat het lichaam uitnemend schoon en heerlijk zal zijn, gelijkvormig met het verheerlijkte lichaam van Christus. Een vijfde eigenschap is dat het lichaam zeer snel en behendig zal zijn, waardoor het zich zeer snel van de ene naar de andere plaats kan bewegen. De zesde eigenschap is dat het lichaam zeer schoon en rein zal zijn en niet onderworpen zijn aan enige natuurlijke onreinheid. Op dit punt noemt d'Outrein de zonde wel, maar alleen in de zin van onreine bewegingen. Hij omschrijft dit als volgt:

Sy sullen ook volkomen rein en suiver sijn; niet alleen niet onderworpen eenige natuurlijke onreinigheid / van buiten of van binnen; maar ook sullen er geen onreine bewegingen meer in plaats hebben. Het sal geen lichaam der sonde ende des doods meer sijn. Maar alle de bewegingen sullen welgeregelt / suiver en heilig sijn.

Hoewel d'Outrein geen verwijzing vermeldt, lijkt hij hier te verwijzen naar de 'oneerlijke bewegingen' uit Rom. 1:21 of de 'bewegingen der zonden' uit Rom. 7:5 of naar Gal. 5:24: 'Maar die van Christus zijn, hebben het vlees gekruist met de bewegingen en begeerlijkheden.' Dat d'Outrein hier ook op seksualiteit doelt, lijkt zeer goed mogelijk, maar hij vermeldt dit niet als

¹⁷⁵ D'Outrein, *Gouden Kleynoot*, 352. Hij verwijst wel naar zijn *korte schets*, Hoofdstuk XXIV, vraag 21, maar in *Het gouden Kleynoot* gaat hij er verder niet op in.

zodanig en licht het ook niet verder toe. De laatste eigenschap van het opgestane lichaam is dat het zal glanzen.¹⁷⁶

Degenen die nog niet gestorven zijn als de opstanding plaatsvindt, zullen in een punt des tijds veranderd worden. Hoewel d'Outrein het nog niet eerder heeft aangegeven, gaat hij er blijkbaar vanuit dat de opstanding op de oordeelsdag plaatsvindt, maar een nadere tijdsaanduiding geeft hij bij de behandeling van deze vraag niet.¹⁷⁷

4.2.4 De betekenis voor het persoonlijk geloof.

De betekenis van dit alles voor het persoonlijk geloof is, dat de mens gehouden is dit alles te geloven omdat het deels uit de rede volgt, maar volkomen zeker in Gods Woord geopenbaard wordt. De troost is gelegen in de vaste grond voor de opstanding van de gelovigen tot het eeuwige leven, waar de gelovigen door bekering deel aan hebben. Tegelijkertijd is het een aansporing voor de ongelovigen om niet voort te gaan op hun zondige en goddeloze wegen, omdat er dan de opstanding tot verdoemenis zal zijn. D'Outrein vergelijkt de wederopstanding van het lichaam nogmaals met de geestelijke opstanding uit de dood van de zonde tot het leven van het geloof, met daaraan gekoppeld de oproep hiernaar te staan en reeds op aarde Gods heerlijkheid te erkennen in de schepping en Gods deugden te verkondigen.¹⁷⁸

¹⁷⁶ D'Outrein, *Gouden Kleinoot*, 353.

¹⁷⁷ D'Outrein, *Gouden Kleinoot*, 353.

¹⁷⁸ D'Outrein, *Gouden Kleinoot*, 354-355.

4.3 Het eeuwige leven en het koninkrijk van God.

D'Outrein maakt gelijk aan het begin duidelijk dat hij gelooft in twee consequenties van het oordeel met betrekking tot de eeuwigheid, namelijk eeuwige leven voor de gelovigen, maar eeuwige dood voor de ongelovigen. De meest voorkomende aanduidingen in het Oude Testament is 'leven' of 'eeuwig leven'¹⁷⁹, terwijl in het Nieuwe Testament ook nog de uitdrukking toekomstend leven wordt gebruikt. Als definitie van het eeuwige leven hanteert hij het volgende:

De staat van volmaaktheid en volle gelukzaligheid/waarin de uitverkorenen en geloovigen na dit leven / en bysonder na de opstandinge uit den dooden / sig naar ziel en lighaam voor eeuwig sullen bevinden / bij God in de hemelsche heerlijkheid.¹⁸⁰

Om na te gaan waarom het eeuwige leven 'leven' genoemd wordt, geeft d'Outrein eerst de volgende definitie van leven: 'een werkzaamheid uit een inwendig beginsel. Het sij lighamelyk of geestelyk.' Voorbeelden hiervan zijn water (vloeiend leven), planten (groeidend leven), dieren (dierlijk leven). Bij de mens onderscheidt hij natuurlijk leven en bovennatuurlijk of zedelijk leven. Het natuurlijke leven kent twee elementen, namelijk het lichamenlijk leven en het leven van de ziel. Het lichamenlijk leven stelt hij gelijk aan dierlijk leven en wordt gekenmerkt door beweging van inwendige en uitwendige delen, en verder bestaat het uit levensgeesten, sappen en bloed. De ziel kan niet verder begrepen worden, dan dat deze bestaat door werkzaamheden van verstand en wil. Door samenvoeging van beide elementen ontstaat een complete mens.¹⁸¹

Hiernaast heeft de mens ook een bovennatuurlijk leven. Dit omschrijft hij als: 'een goede en betamelijke werkzaamheid van den geheelen mensche / uit een goed beginsel, naar een betamelijk voorschrift, tot een goed einde, ende met blydschap en vergenoeginge.'¹⁸² Toegepast op het leven van een gelovige blijkt dit:

I. In wijsheid des verstands. II. In heiligheid van den wille. III. In vereeniging en gemeenschap met God. IV. In een betamelijke werkzaamheid van binnen / hertstogten / spreken en daaden. V. In ware blydschap en vergenoeging in God, als het hoogste Goed.¹⁸³

¹⁷⁹ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 355, waar hij onder andere verwijst naar Ps. 16:11 'Gij zult mij het pad des levens bekend maken; verzadiging der vreugde is bij Uw aangezicht; liefelikheden zijn in Uw rechterhand, eeuwiglijk.' en Spr. 15:2419 'De weg des levens is den verstandige naar boven; opdat hij afwijke van de hel, beneden.'

¹⁸⁰ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 355.

¹⁸¹ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 356.

¹⁸² D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 356.

¹⁸³ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 356.

Van deze positieve beschrijving van de mens geeft d'Outrein vervolgens aan dat deze in eerste instantie alleen werd gevonden in Adam en Eva voor de zondeval,¹⁸⁴ omdat zij nog leefden overeenkomstig hun schepping naar Gods beeld. Na de zondenvall hebben de mensen hun onsterfelijkheid en hun eeuwige zaligheid als onderdeel van hun schepping naar Gods beeld verloren. Het gevolg is dat de mensen na de zondeval leven kennen dat in geestelijk opzicht precies tegengesteld is aan het hierboven beschreven bovennatuurlijke leven.¹⁸⁵ Aangezien elk mens na de zondeval van nature in deze staat verkeert, is het vooruitzicht na de lichamelijke dood slechtst de eeuwige dood, die dezelfde kenmerken heeft als de geestelijke dood, maar dan in een soort overtreffende trap.¹⁸⁶

Omwille van de verdiensten van Jezus Christus en de toepassing door Gods Geest worden nog mensen tijdens het leven overgebracht vanuit een staat van geestelijke dood naar een staat van geestelijk leven. Dit aardse geestelijk leven is vergelijkbaar met het geestelijk leven voor de zondeval, maar nog wel in onvolkomen of onvolmaakte zin. Indien er dit geestelijk leven is, dan is het toekomstperspectief na de lichamelijke dood niet meer een eeuwige dood, maar eeuwig leven, waarin de kenmerken van het geestelijk leven vervolmaakt zullen worden en kennis van, geloof in en liefde tot God in Christus centraal zal staan. Dit eeuwige leven wordt direct na de lichamelijke dood door de ziel van een gelovige genoten en wordt door lichaam en ziel tezamen genoten na de wederopstanding van het lichaam.¹⁸⁷

D'Outrein geeft twee soorten bewijzen voor het eeuwige leven van de ziel: vanuit de rede en vanuit de Bijbel. Ten aanzien van het eerste schetst hij een bewijs middels een keten van argumenten. De rede leert dat de ziel een leven heeft, dat alleen in denken bestaat en in haar natuur geen gemeenschap heeft aan het lichamelijke leven. De dood van het lichaam heeft daarom geen invloed op de ziel, die onsterfelijk is. God als Schepper heeft zowel een denkbeeld van de eeuwigheid in het verstand van de ziel als een verlangen naar de eeuwigheid in de wil van de ziel gelegd. Vanwege Gods gerechtigheid zal de ziel ten aanzien van dit eeuwige leven overeenkomstig haar daden geoordeeld worden. Dit oordeel houdt echter nooit een vernietiging van de ziel in want God vernietigt niets zelfs niet het allerkleinste deeltje, wat d'Outrein op de volgende manier weergeeft: ‘Vrag: Welhoe, indien God dan de ziele wilde vernietigen? Antw. I.

¹⁸⁴ D'Outrein, *Gouden Kleynoot*, 357. Meer specifiek gebruikt d'Outrein hier de uitdrukking: ‘de staat der regtheid’, waarin Adam en Eva, zoals ze naar Gods beeld geschapen waren, verkeerden voor de zondenvall.

¹⁸⁵ D'Outrein, *Gouden Kleynoot*, 357.

¹⁸⁶ D'Outrein, *Gouden Kleynoot*, 357.

¹⁸⁷ D'Outrein, *Gouden Kleynoot*, 357.

Dit is een enkele ongegronde gissing. God vernietigt geen sonnestofken.¹⁸⁸ Hij heeft dan ook bij de schepping van een ziel reeds een oneindige levenskracht daaraan gegeven.¹⁸⁹ Deze verregaande scheiding van lichaam en ziel, alsmede de in zijn ogen veel grotere waarde van de ziel boven het lichaam onderbouwt d'Outrein vervolgens zeer uitgebreid vanuit de Bijbel.¹⁹⁰ Ten aanzien van de rede geeft hij later nog aan dat de rede leert dat de mens vatbaar is voor een grotere volmaaktheid dan hij in het aardse leven heeft, te meer omdat er in elk mens een algemene begeerte tot onsterfelijkheid is.¹⁹¹

Nu d'Outrein de onsterfelijkheid van de ziel aldus heeft aangetoond en tevens heeft aangegeven dat de zielen van de gelovigen na het sterven direct bij God zijn, zonder overigens aan te geven wat er nu gebeurt met de zielen van de ongelovigen, blijkt dat hij dit heeft gedaan om aan te tonen dat de Rooms-Katholieke opvatting ten aanzien van het vagevuur onjuist is alsmede de opvatting van de Socinianen ten aanzien van de zielenslaap.¹⁹² De scheiding tussen lichaam en ziel komt bij d'Outrein sterker naar voren dan bij de andere auteurs. Enige cartesiaanse¹⁹³ beïnvloeding is van zijn denken is hier aannemelijk.

De inhoud van dit eeuwige leven dat de zielen van de gelovigen bij God hebben, is dat de zielen bevrijd zijn van het zondige en dode lichaam en worden toegelaten tot de meest verregaande gemeenschap met de Drie-enige God. Zolang het lichaam nog niet is opgewekt, is dit leven echter nog niet volmaakt, omdat de lichamelijke helft ontbreekt. De ziel verlangt er naar om weer met het lichaam verenigd te worden en pas dan zal er een echte staat van volmaakte heerlijkheid en gelukzaligheid zijn, die overeenkomt met het leven in de staat voor de zondeval, maar dan in overtreffende trap. Hierin onderscheidt d'Outrein wel weer tussen lichaam en ziel. De ziel kent

¹⁸⁸ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 358. D'Outrein citeert hier zijn eigen werk *Korte Schets*, Hoofdstuk 2 vraag 37 – 42 en 54, 55.

¹⁸⁹ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 358.

¹⁹⁰ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 358, waar hij ten aanzien van de onsterfelijkheid van de ziel eerst verwijst naar onder andere Pred. 12:7 'En dat het stof wederom tot aarde keert, als het geweest is; en de geest weder tot God keert, Die hem gegeven heeft.' en Matth. 10:28 'En vreest u niet voor degenen, die het lichaam doden, en de ziel niet kunnen doden; maar vreest veel meer Hem, Die beide ziel en lichaam kan verderven in de hel.' De meerwaarde van de ziel boven het lichaam onderbouwt hij vanuit Matth. 16:26 'Want wat baat het een mens, zo hij de gehele wereld gewint, en lijdt schade zijner ziel? Of wat zal een mens geven, tot lossing van zijn ziel?'

Verder redeneert d'Outrein nog dat wanneer Christus zegt dat God de God is van Abraham, Izak en Jakob, huiruit volgt dat Hij de God is van alle gelovigen. Daarnaast staat er ook geschreven dat God een God van levenden en niet van doden is. Als gevolg hiervan moeten Abraham, Izak en Jakob dus nog leven. Omdat het lichaam dood is, moet dit een leven van de ziel inhouden, dat naar analogie ook geldt voor alle gelovigen.

Tot slot geeft hij in dit verband weer allerlei voorbeelden zoals Jezus die zegt tot de moordenaar aan het kruis: 'Heden zult gij met Mij in het Paradijs zijn', Lazarus, die na zijn sterven gedragen wordt in Abrahams schoot, de tekst uit Rom. 8:10 'En indien Christus in ulieden is, zo is wel het lichaam dood om der zonden wil; maar de geest is leven om der gerechtigheid wil.' Dit alles moet aantonen dat het lichaam sterft, maar de ziel voortleeft.

¹⁹¹ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 364.

¹⁹² D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 359.

¹⁹³ René Descartes (1596-1650) was een Frans filosoof en wiskundige. Hij legde sterk de nadruk op de scheiding van lichaam en ziel, wat ook wel dualisme wordt genoemd.

God volmaakt, zoals Hij is. De wil is gericht op het goede en de afweging tussen goed of kwaad, hoeft niet meer gemaakt te worden.¹⁹⁴

Het lichaam zal gelijkvormig zijn aan het lichaam van Christus, zoals reeds beschreven in hoofdstuk 4.2. Hij werkt dat nog iets verder uit. Alle zintuigen zullen volmaakt dat waarnemen waartoe ze geschapen zijn, maar wel uitsluitend nog goede dingen. D'Outrein zegt hierbij overigens niet dat er geen zonde of verkeerde dingen meer zijn, maar hij geeft alleen aan, dat de zintuigen er niet meer toe verleid worden. Het oog zal verzadigd worden van het zien op God en Jezus. Het oor zal alleen volmaakte melodieën horen en geen roddel of nutteloos geklets. De smaak zal geen eten en drinken meer waarnemen, want eten en drinken zijn niet meer nodig, maar de smaak zal voortdurend waarnemen dat God goed is. Ten aanzien van de reuk en het gevoel is niets geopenbaard in de Bijbel.¹⁹⁵ De ledematen van een mens zullen ook alle gebruikt worden om God te verheerlijken. Zo zal de tong Gods lof zingen en verkondigen en de handen en voeten zullen onvermoeibaar bewegen om God te eren.¹⁹⁶ Deze veranderde werking van de zintuigen is wel enigszins opmerkelijk. Christus heeft zelf met zijn opgestane lichaam gegeten en gedronken¹⁹⁷ en Hij spreekt van het drinken van de vrucht van de wijnstok in het Koninkrijk van God.¹⁹⁸

Hoewel d'Outrein steeds de verschillende eigenschappen van ziel en lichaam benadrukt heeft en vergaande scheiding tussen beide heeft aangebracht, benadrukt hij bij zijn beschrijving van de functie van de zintuigen opeens weer de onscheidbaarheid van lichaam en ziel in de eeuwigheid.¹⁹⁹ Toch lijkt het net alsof beide apart van elkaar bestaan en functioneren. Hij vermeldt bijvoorbeeld nergens enige interactie tussen ziel en lichaam. Dit had hij kunnen doen door de veranderde wil toe te passen op functie van de zintuigen of door aspecten van het natuurlijke leven te verbinden met aspecten van het zedelijk leven. Doordat hij dit niet doet, blijft er een zeker dualisme zichtbaar in zijn beschrijving van lichaam en ziel.

In de hemel zal men elkaar kennen. Ook Bijbelse personen, zoals Abraham, Izak, Jacob, David en de profeten zullen algemeen gekend worden.²⁰⁰ Toch is het niet zo dat iedereen in het eeuwige leven gelijk is, want er zullen verschillende trappen van heerlijkheid zijn. Zo zal er verschil zijn tussen degenen die Gods woord verkondigd hebben en degenen die het aangehoord hebben. De

¹⁹⁴ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 359, 360.

¹⁹⁵ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 360.

¹⁹⁶ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 361.

¹⁹⁷ Luk. 24:43.

¹⁹⁸ Matth. 26:29

¹⁹⁹ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 360.

²⁰⁰ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 360.

laatst en zullen glanzen als het firmament, maar de eersten zullen hier als blinkende sterren tussen staan. Een andere vergelijking is dat er zullen zijn die zullen schijnen als de zon, glanzen als de maan of blinken als de sterren.²⁰¹ Ook uit het beeld van Joh. 14:2 waar Christus zegt dat er in het huis van Zijn Vader vele woningen zijn, meent d'Outrein te kunnen concluderen dat deze woningen, net als aardse woningen onderling verschillend zijn en dat dit vervolgens ook betekent dat er verschillende trappen van heerlijkheid in de eeuwigheid zijn. Daarnaast zullen de apostelen een bijzondere plaats innemen en een hogere trap van heerlijkheid hebben dan de anderen.²⁰²

Het bestaan van standen in de eeuwigheid betekent niet dat er daardoor onvolmaaktheid is. De ene mens is te vergelijken met een kleine beker die geheel gevuld is en de ander met een groter vat, dat ook geheel gevuld is. Beide zijn geheel gevuld, de één omvat alleen wat meer dan de ander. Ook leidt dit niet tot jaloezie. Hier vergelijkt hij met een kleine en een grote persoon die beide aan een rijk gevulde tafel zitten en zoveel kunnen eten als ze willen. De positie die een mens in de eeuwigheid inneemt, is definitief en er is dus geen toe- of afname in heerlijkheid meer mogelijk. D'Outrein is er van overtuigd dat er naast standen in de hemel ook standen in de hel zijn. Afwijkende meningen van andere theologen of mensen zijn die het voorgaande niet accepteren, wijst d'Outrein af, zonder dit te motiveren.²⁰³

De plaats voor het eeuwige leven is de hemel, ook wel de derde hemel of de hemel der hemelen genoemd. Het is echter ook mogelijk, maar niet zeker, dat degenen die eeuwig leven nog gebruik zullen maken van de aarde. In hoeverre dit een andere of nieuwe aarde is en in hoeverre die aarde na het oordeel veranderd is, vermeldt d'Outrein niet.

D'Outrein geeft ook nog een beschrijving van de eeuwige dood, als het totaal tegengestelde van het eeuwige leven. Hierbij onderscheidt hij tussen de eeuwige dood zoals die al tijdens het leven op aarde in beginsel openbaar komt en hoe dit in de eeuwigheid een volkomen dood zal worden. Tijdens het leven op aarde bestaat deze dood uit het missen van Gods beeld en een verdorvenheid van de hele mens. De kennis van God wordt gemist, maar er is wel angst voor de

²⁰¹ 1 Kor. 15:41.

²⁰² D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 361. Hij verwijst hier onder andere naar Dan. 12:3 'De leraars nu zullen blinken, als de glans des uitspanzels, en die er velen rechtvaardigen, gelijk de sterren, altoos en eeuwiglijk.', 1 Kor. 15:41 'Een andere is de heerlijkheid der zon, en een andere is de heerlijkheid der maan, en een andere is de heerlijkheid der sterren; want de ene ster verschilt in heerlijkheid van de andere ster.' en Joh. 14:2 'In het huis Mijns Vaders zijn vele woningen; anderszins zo zou Ik het u gezegd hebben; Ik ga heen om u plaats te bereiden.' Matth. 19:28 'En Jezus zeide tot hen: Voorwaar, Ik zeg u, dat gij, die Mij gevolgd zijt, in de wedergeboorte, wanneer de Zoon des mensen zal gezeten zijn op den troon Zijner heerlijkheid, dat gij ook zult zitten op twaalf tronen, oordelende de twaalf geslachten Israëls.'

²⁰³ D'Outrein, *Gouden Kleinoet*, 361. Hij verwijst hier ten aanzien van de trappen in ramzaligheid onder andere naar Matth. 11:22 'Doch Ik zeg u: Het zal Tyrus en Sidon verdragelijker zijn in den dag des oordeels, dan ulieden.'

dood en angst voor de hel. Om een invulling aan deze angst te geven, spiegelt hij zijn lezers de omgekeerde tekst van vraag 58 voor:

Dat / nademaal ik in mijn onbekeerde en onbekeerlijke staat / het beginsel van den eeuwigen dood en rampsalige verdoemenis in mijn herte gevoele / ik na dit leven de volkomene rampsaligheid ondergaan sal / die geen ooge gesien / geen oore gehoord heeft / nog in geenes meschen herte gekomen is; ende dat / om eeuwig van God vervreemdt te sijn / ja Hem te vloeken ende te lastere / van wegen de ondraaglijke straffen en pijnen der helle / die ik alsdan / met alle de boose geesten en verdoemelingen / uitstaan sal.²⁰⁴

Deze angst wordt werkelijkheid als van een goddeloze, na de hereniging van lichaam en ziel, na het oordeel de allerswaarste straffen en pijnen, voor lichaam en ziel, met en door de duivelen moeten ondergaan.²⁰⁵ De straf begint voor het lichaam pas na de opstanding, maar voor de ziel begint de eeuwige straf direct na het sterven. D'Outrein baseert zich hierbij op Luk. 16:23 en meent dat het hierbij niet om het lichaam, maar uitsluitend om de ziel van de rijke man gaat.²⁰⁶ In Luk. 16:23 is echter sprake van zintuigelijke waarneming, waarvan d'Outrein juist heeft aangegeven, dat dit bij het opgestane lichaam hoort. Het blijft zo onduidelijk hoe de scheiding tussen lichaam en ziel en de hereniging van beide na de opstanding van lichaam door d'Outrein opgevat worden.

D'Outrein sluit de behandeling van vraag 58 af met een toepassing waarom het mogelijk en nodig is in deze dingen te geloven. Hij legt de grond voor het geloof in deze dingen in de menselijke rede en in de Bijbel. Vervolgens legt hij een koppeling tussen de werken op aarde en de beloning of straf in de eeuwigheid. Hij benadrukt dat het van tweeën één is: *of* eeuwig leven *of* eeuwig sterven. D'Outrein legt hier behoorlijk de nadruk op het eeuwige leven als een beloning. Hij geeft ook aan dat het een genadegift van God is, maar dit aspect werkt hij niet uit.²⁰⁷ Hij sluit af met te zeggen dat er helaas velen zijn die met de mond belijden het eeuwige leven te geloven, maar in werkelijkheid zich er totaal niet om bekommeren. Deze mensen roept hij op zich te bekeren. Ook roept hij zijn lezers op tot zelfonderzoek om na te gaan of geestelijke leven hebben. Zo ja, dan zijn ze zeker van het eeuwige leven en dan zal er ook een brandend verlangen naar deze dingen zijn, maar zo nee dan wacht hen slechts de eeuwige dood, tenzij ze zich bekeren.²⁰⁸

²⁰⁴ D'Outrein, *Gouden Kleynoot*, 366-367.

²⁰⁵ D'Outrein, *Gouden Kleynoot*, 367.

²⁰⁶ D'Outrein, *Gouden Kleynoot*, 367, waar hij verwijst naar Luk 16:23 'En de rijke stierf ook, en werd begraven. En als hij in de hel zijn ogen ophief, zijnde in de pijn, zag hij Abraham van verre, en Lazarus in zijn schoot.'

²⁰⁷ D'Outrein, *Gouden Kleynoot*, 365 en 366.

²⁰⁸ D'Outrein, *Gouden Kleynoot*, 364-368.

4.4 Eschatologische aspecten in andere geschriften van d'Outrein

In het voorwoord bij het *Gouden Kleinoot* schrijft d'Outrein het volgende:

Ende ik moet vooraf den leeser en gebruiker van dit werk waarschouwen en versoeken, van sich nooit tot het leesen van het selve te begeven 't sy hy de *Korte Schets aan*, en *by der hand hebbe*. Nademaal ik, om niet tweemaal het selve te schryven, telkens, op veele plaatsen, de korte Schets *aantrekke*; als waar in eenige Vragen en Antwoorden (het zy weinige of veele) begrepen syn, die tusschen beiden moeten komen, en sonder welke daar in te *lasschen*, de Vragen en Antwoorden van dit werk qualyk souden schynen te samen te kleeven.²⁰⁹

In de het laatste hoofdstuk van de *Korte Schets*²¹⁰ behandelt d'Outrein enkele aspecten van eschatologie. Hij legt enkele accenten, die zo niet terug zijn te vinden zijn in het *Gouden Kleinoot*. Het eerste dat opvalt is hij de wederkomst van Christus om het oordeel uit te spreken, koppelt aan de tekenen der tijden die daaraan vooraf moeten gaan. Op basis van het Bijbelboek Openbaring, onder verwijzing naar de zeven zegelen, zeven bazuinen en zeven brieven concludeert d'Outrein dat het zeven tekenen zijn. Het betreft de volgende tekenen:²¹¹

1. Verkondiging van het evangelie onder Joden en heidenen;
2. Tien vervolgingen, die de kerk heeft uitgestaan onder verschillende Romeinse keizers;²¹²
3. De vredige en bloeiende staat van de kerk sinds Constantijn de Grote;
4. De opkomst en voortgang van het rijk van de anti-christ;
5. De reformatie van de kerk en haar uittocht uit het geestelijke Babel;
6. Nieuw verval voor het gereformeerde christendom;
7. Vernietiging van de vervolgers van de kerk, de val van Babel, de volheid der heidenen zal ingaan en geheel Israël zal zalig worden.

Hierin toont d'Outrein zich duidelijk een leerling van Coccejus en interpreteert hij diens periodenleer. Ook de volgende opmerking van d'Outrein bevestigt dat hij een leerling van Coccejus is en dat hij ook diens profetische uitgangspunt ten aanzien van exegese toepast:

²⁰⁹ D'Outrein, *Gouden Kleinoot*. Het betreft de vierde pagina van de *voor-reden van den Eerwaarden Schryver voor den eersten druk*. Deze voorredenen bevat echter geen paginanummers in de gebruikte uitgave.

²¹⁰ J. d'Outrein, *Korte schets der godlyke waarheden, soo als die in haare natuurlyke orde te samen geschakeld zijn : waar in kortelyk de H. godsgeleerdheid doorloopen, de wegen Gods en sijn kerke nagespeurd, en insonderheid de verscheide bedelingen van het genadenverbond wat nader uitgepluist worden : tot onderwijs der eenvoudige en oefening der leergierige*, 14^e druk, Amsterdam 1726. De eerste druk werd uitgegeven in 1688.

²¹¹ D'Outrein, *Korte schets*, 410-411.

²¹² D'Outrein gebruikt het woord *Roomse* in plaats van *Romeinse*.

De gansche Openbaring van Johannes strekt daartoe / om te vertoonen het gene in de wereld en in de Kerke gebeuren soude / sedert de hemelvaart van Christus tot de voleinding der wereld. Vind men de selve saken ook in Moses en de oude Profeten? Ja dogh.²¹³

Nadat hij dit uitgangspunt vervolgens zeer uitgebreid in praktijk brengt, gaat d'Outrein verder met de behandeling van de opstanding van het lichaam, het oordeel en het eeuwige leven. De inhoud hiervan stemt overeen met zijn behandeling in het *Gouden Kleinoot*, maar is zeer kort. D'Outrein legt in de *Korte Schets* duidelijk de nadruk op de zeven tekenen der tijden.

D'Outrein sluit het hoofdstuk af met een toepassing.²¹⁴ Ook deze toepassing staat voor ene belangrijk deel in het teken van het onderzoeken van de tekenen der tijden en het belang van de profetieën in zowel het Oude als het Nieuwe Testament. Op de vraag of er voordeel voor de ziel is gelegen in het onderzoeken van de tekenen en de profetieën antwoordt hij als volgt: 'Daar is soo veel voordeel in / dat God er de saligheid aan verknogt.'²¹⁵

Behalve de *Korte Schets*, zijn er een aantal andere werken van d'Outrein, waaronder ook preken uitgegeven. Ik heb deze werken verder niet onderzocht.

²¹³ D'Outrein, *Korte schets*, 411-412.

²¹⁴ D'Outrein, *Korte schets*, 417. *Betrachting*.

²¹⁵ D'Outrein, *Korte schets*, 417.

4.5 Samenvatting

Het 'Gulden Kleinoot' van d'Outrein bevat geen preken, maar een puntsgewijze behandeling in vraag en antwoord van alles wat hem in verband met de Heidelbergse Catechismus van belang lijkt. Het lijkt hierdoor een beetje op een catechisatieboek. Mogelijk heeft hij het ook gebruikt voor zijn catechisatieavonden. Met name de coccejaanse elementen met betrekking tot toepassing van wetenschap en filosofie in verband met de uitleg zijn duidelijk zichtbaar, maar ook dat wat hem tot ernstige coccejaan maakt, namelijk de toepassing van de onderwezen stof voor het geloofsleven, is in geringe mate zichtbaar.

D'Outrein gelooft dat als Christus lichamelijk wederkomt en als Rechter op zal treden in een algemeen en individueel oordeel dat gaat over alle mensen en alle engelen, inclusief de gevallen engelen. Er zijn twee uitkomsten van het oordeel mogelijk. Eeuwig leven voor de gelovigen of eeuwige verdoemenis voor de ongelovigen. De engelen treden op als een soort gerechtsdienaren en verzamelen de mensen voor de rechterstoel en begeleiden ze naar hun eeuwige bestemming.

Het tijdstip van het oordeel is onbekend, maar er moeten nog wel enkele dingen gebeuren voor het oordeel plaatsvindt, zoals de bekering van heidenen en Joden. Het oordeel duurt één dag.

Na het sterven van een gelovig mens, zal zijn ziel direct tot God gaan. Zieleslaap wijst hij af. Bij het oordeel zullen de lichamen van alle mensen die reeds gestorven waren weer opgewekt worden en met hun zielen herenigd worden. Pas nu lichaam en ziel van gelovigen weer herenigd zijn, kunnen zij de volkomen heerlijkheid van het eeuwige leven ervaren. Het opgestane lichaam is niet meer lichamelijk, maar geestelijk en kent geen moeite en zorg, ziekte of dood meer. Bovendien zal het uitblinken in schoonheid, kracht, snelheid en glans.

Het eeuwige leven is een staat van volkomen volmaaktheid en gelukzaligheid bij God in de hemel. Mogelijk is er nog een relatie met de aarde. Het eeuwige leven is tegelijk ook een soort vervolmaking van het leven van een gelovige op aarde. Analoog is het alternatief van het eeuwige leven, namelijk de eeuwige dood, het ultieme gevolg van de geestelijke doodsstaat van de ongelovigen, zoals die reeds in hun leven zichtbaar is. D'Outrein geeft aan dat er onderscheiden trappen of standen in de hemel zijn.

In de *Korte Schets* legt d'Outrein andere accenten ten aanzien van eschatologie dan in het *Gouden Kleinoot*. Ook blijkt het coccejaanse karakter van d'Outrein duidelijker in de *Korte Schets*.

5. BERNARDUS SMYTEGELT

Bernardus Smytegelt werd geboren in Goes op 20 augustus 1665 en overleed te Middelburg op 6 mei 1739. Hij was predikant in Borssele (1689-1692), Goes (1692-1695) en Middelburg (1695-1735). Zijn preken kenmerken zich onder andere door eenvoudig taalgebruik en doorgaans gaat hij mild en bemoedigend om met gelovigen en twijfelmoedigen, maar tegelijkertijd wijst hij de zonden aan, veroordeelt die en roept op tot bekering. Ook heden ten dage is een deel van zijn werk nog in herdruk te koop en worden nog preken van hem gelezen in leesdiensten in sommige kerken. Zijn werk *De Heidelbergse Catechismus* verscheen voor het eerst in 1742.²¹⁶

Ten aanzien van Smytegelt in het algemeen, maar zeker met betrekking tot het onderwerp van dit onderzoek, is er weinig recent wetenschappelijk onderzoek bekend. Uit hetgeen dat beschikbaar is, blijkt dat Smytegelt gekarakteriseerd kan worden als iemand die al op jonge leeftijd indrukken van de geloof, bekering en eeuwige zaligheid kende. Hij stond bekend als vroom, rustig, ernstig en gehoorzaam aan degenen die over hem gesteld waren, maar ook iemand die scherp de zonde bestreed. Hij preekte op een dusdanige manier dat iedereen hem kon begrijpen, ook bij meer dogmatische onderwerpen, zoals in de Heidelbergse catechismus aan de orde komen. Daarnaast bezat hij een opmerkelijk inzicht in de zielenroerselen van de mens.²¹⁷ Smytegelts positie als predikant in zijn eigen gemeente, maar ook als predikant in het grotere kerkverband waarin hij stond, alsmede de manier waarop hij de Evangelieboodschap verkondigde, waren voorbeeldig en exemplarisch voor een goed predikant.²¹⁸

Smytegelt had grote waardering voor de Heidelbergse catechismus en preekte er met liefde uit. De catechismuspreken worden gekenmerkt door een levendige toon en een realistische voorstelling van zaken. Zinspelingen op oorlogen en staatkundige gebeurtenissen uit Smytegelts leven komen er niet in voor en daarom concludeert Steenbeek: 'Deze catechismuspreken mogen wij dus wel als de rijpe vrucht van Smytegelts geest beschouwen.'²¹⁹ Een voortdurend terugkerend element in de catechismuspreken is het aanwijzen en de veroordeling van allerlei zonden, zoals dobbelen, overmatig eten en drinken, onzedelijk gedrag en ontheiliging van de zondag.²²⁰ In dit

²¹⁶ In deze scriptie heb ik gebruik gemaakt van de volgende uitgave: B. Smytegelt, *De Heidelbergse Catechismus*, Houten, 2000. Dit betreft een hertaalde uitgave.

²¹⁷ J. van Eijnatten, 'Theologus eriditus, theologus modestus. The early modern pastor as communication worker' in: *The pastor bonus. Papers read at the British-Dutch colloquium at Utrecht, 18-21 september 2002*, Dutch review of church history, vol. 83, red.: Theo Clemens & Wim Janse, Leiden, 2004), 309-310.

²¹⁸ Van Eijnatten, 'Theologus eriditus, theologus modestus', 318. Hij noemt Smytegelt hier een 'ideal pastor' en geeft aan dat hij volledig voldeed aan de voorwaarden voor de protestantse notie van de *pastor bonus*.

²¹⁹ A. Steenbeek, 'Bernardus Smijtegelt's Catechismuspreken als tijdspiegel' in: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, vol. 39 (1952-1953), 160.

²²⁰ Steenbeek, 'Bernardus Smijtegelt's Catechismuspreken als tijdspiegel', 168.

laatste speelt ook de twist tussen voetianen en coccejansen een rol, hoewel al deze elementen in de hier onderzochte preken weinig aan de orde komen.

In paragraaf 5.1 behandel ik zijn visie op het oordeel en de wederkomst aan de hand van het tweede deel van zijn preek over zondag 19, waarbij hij vraag 52 uitlegt. Smytegelts' visie op de wederopstanding van het lichaam behandel ik in paragraaf 5.2 aan de hand van het deel over vraag 57 van zijn preek over zondag 22. Het eeuwige leven en het koninkrijk van God stel ik aan de orde in paragraaf 5.3 aan de hand van het deel over vraag 58 van de preek over zondag 22 en de preek over zondag 47 betreffende vraag 123. In paragraaf 5.4 vergelijk ik de eschatologische aspecten van enkele andere van Smytegelts werken met *De Heidelbergse Catechismus* en in paragraaf 5.5 sluit ik af met een korte samenvatting.

5.1 De wederkomst en het oordeel

Smytegelt geeft in zijn preek over zondag 19 aan dat Christus op vele manieren heerlijkheid gekregen heeft van God de Vader. Het zevende en laatste dat hij in dit verband noemt is de heerlijkheid dat Hij zal wederkomen om te oordelen. Dat deze wederkomst ten oordeel eenmaal zal plaatsvinden is bekend bij alle mensen, bij de engelen, maar ook bij de duivelen.²²¹

Smytegelt is er van overtuigd dat elk mens weet dat eenmaal de oordeelsdag zal aanbreken. In de eerste plaats wordt dit veroorzaakt door het geweten van de mens, dat hem angstig maakt wanneer hij iets kwaads gedaan heeft. Als gevolg hiervan veroordeelt het hart van de mens zichzelf en toont zo aan dat ook God eenmaal zal oordelen. De rechtvaardigheid van God toont eveneens aan dat er eenmaal een oordeelsdag zal aanbreken. In dit verband wijst Smytegelt op de goddelozen die het over het algemeen goed gaat in de wereld, terwijl de gelovigen vaak veel tegenspoed kennen. God zal vanwege Zijn rechtvaardigheid deze situatie eenmaal omdraaien en de goddelozen straffen, maar de gelovigen belonen en verhogen.

De Bijbel getuigt ervan dat de gelovigen eenmaal beloond zullen worden en de goddelozen gestraft²²², maar ook in meer algemene zin wijst de Bijbel in zowel het Oude als het Nieuwe Testament aan, dat er eenmaal een oordeelsdag aan zal breken. Hij verwijst hier naar onder andere Henoch²²³ en diverse teksten uit beide Testamenten.²²⁴ Naast de in deze teksten genoemde oordelen heeft God reeds eerder oordelen voltrokken over de wereld, namelijk drie: de zondeval van Adam, de zondvloed en de torenbouw van Babel. Al deze oordelen wijzen erop dat er eenmaal een vierde en laatste oordeel zijn zal. Het laatste bewijs dat Smytegelt noemt is het feit dat de overste van de wereld, de duivel, al reeds geoordeeld is, hetgeen onontkoombaar met zich meebrengt dat de wereld zelf ook geoordeeld zal worden.

²²¹ Smytegelt, *Heidelbergsche Catechismus*, 258. De engelen weten het uit Hand. 1:1 en het vervolg ervan, hoewel het daar naar mijn mening niet direct duidelijk is dat het engelen zijn die deze woorden spreken. De duivelen weten omdat zij weten dat er een God bestaat en zij sidderen voor Hem (Jak.2:19) en zij weten dat Christus macht heeft om hen te pijnigen (Matt. 8:29).

²²² Smytegelt, *Heidelbergsche Catechismus*, 259, waar hij verwijst naar onder andere 2 Thess. 1:6 en 7, Jes. 3:10,11 en Mal. 3:15-18.

²²³ Smytegelt, *Heidelbergsche Catechismus*, 259, waar hij verwijst naar Judas vers 14 en 15: 'En van dezen heeft ook Enoch, de zevende van Adam, geprofeteerd, zeggende: Ziet, de Heere is gekomen met Zijn vele duizenden heiligen; Om gericht te houden tegen allen, en te straffen alle goddelozen onder hen, vanwege al hun goddeloze werken, die zij goddelooslijk gedaan hebben, en vanwege al de harde woorden, die de goddeloze zondaars tegen Hem gesproken hebben.'

²²⁴ Smytegelt, *Heidelbergsche Catechismus*, 260, waar hij verwijst naar onder andere Pred. 11:9 'Verblijd u, o jongeling! in uw jeugd, en laat uw hart zich vermaken in de dagen uwer jongelingschap, en wandel in de wegen uws harten, en in de aanschouwingen uwer ogen; maar weet, dat God, om al deze dingen, u zal doen komen voor het gericht.' en 12:4 'Want God zal ieder werk in het gericht brengen, met al wat verborgen is, hetzij goed, of hetzij kwaad.', Hand. 17:31 'Daarom dat Hij een dag gesteld heeft, op welken Hij den aardbodem rechtvaardiglijk zal oordelen, door een Man, Dien Hij daartoe geordineerd heeft, verzekering daarvan doende aan allen, dewijl Hij Hem uit de doden opgewekt heeft.', Rom. 14:10 'Maar gij, wat oordeelt gij uw broeder? Of ook gij, wat veracht gij uw broeder? Want wij zullen allen voor den rechterstoel van Christus gesteld worden.' en 2 Cor. 5:10 'Want wij allen moeten geopenbaard worden voor den rechterstoel van Christus, opdat een iegelijk wegdrage, hetgeen door het lichaam geschiedt, naardat hij gedaan heeft, hetzij goed, hetzij kwaad.'

5.1.1 De Rechter

Als het oordeel aanbreekt, zal niet God Zelf de Rechter zijn, hoewel Hij Rechter van alles is, maar de Zoon, Christus, omdat de Vader het gericht aan de Zoon heeft overgegeven. Bij de wederkomst zal Christus in een voor iedereen zichtbare gedaante op de wolken verschijnen. Deze zichtbare gestalte is gelijk aan het menselijk lichaam. Zijn verschijning zal tot verheuging van de gelovigen zijn, maar de goddelozen zullen direct met schrik en afschuw vervuld worden. Het verschil tussen Christus als Rechter en God de Vader als Rechter is dat als God de Vader als Rechter verschijnt, Hij dit doet als een verterend vuur, net zoals Hij dat deed op de berg Sinai. Iedereen zou dan met schrik vervuld worden, maar omdat de Zoon niet alleen God is, maar ook mens, zo zullen al de gelovigen zonder schrik uit eigen beweging tot Hem durven komen.

5.1.2 Het verloop van de gebeurtenissen rondom het oordeel

De gedaante van Christus bij de wederkomst is weliswaar zichtbaar en herkenbaar, maar niet direct voor iedereen op de wereld. Daarom zal de wederkomst gepaard gaan met de verschijning van een teken in de lucht waaraan wel iedereen direct zal kunnen zien dat de wederkomst plaatsvindt en de oordeelsdag is aangebroken. Het is onbekend wat dit voor teken is, omdat de Bijbel er verder niets over zegt. Tevens zal er de stem van de aartsengel en het geluid van de bazuin zijn om de wederkomst en het oordeel aan te kondigen.²²⁵

Hierna zullen de doden opgewekt worden, de hemelen zullen vergaan en de elementen zullen branden. Alles zal door de Rechter en Zijn duizenden engelen in brand gezet worden en alle mensen die leven bij de wederkomst of ooit geleefd hebben zullen voor God verzameld worden. De engelen zullen scheiding maken tussen de gelovigen en de goddelozen, de ene groep links en de andere groep rechts voor de Rechter.²²⁶ Smytegelt vermeldt niet waar dit alles nu plaats vindt. Is dit op de brandende aarde of in de lucht, of ergens anders? Ook ten aanzien van de brandende hemelen vermeldt hij niet wat er dan gebeurt met de zielen die hier al verblijven. Dat zijn in ieder geval de zielen van de gelovigen, want later zal hij aangeven dat de ziel van een gelovige direct na het sterven naar de hemel gaat. Deze ziel zal ook weer met het lichaam verenigd worden, maar of dit voor of na het oordeel gebeurt, vermeldt hij niet.²²⁷

Behalve alle mensen zullen nu ook de duivelen en de engelen voor de rechterstoel moeten verschijnen, om bovendien als eerste geoordeeld te worden. Smytegelt vermeldt expliciet dat de duivelen geoordeeld worden en waarom. Bij hun val zijn zij reeds verwezen naar het eeuwige

²²⁵ Smytegelt, *Heidelbergse Catechismus*, 262.

²²⁶ Smytegelt, *Heidelbergse Catechismus*, 262.

²²⁷ Zie verder 6.2.

vuur, maar nu zullen er nog drie aanklachten bijgevoegd worden, namelijk dat ze de gehele wereld vermoord hebben met de zondeval, dat ze Christus verzocht hebben tot goddeloosheid en dat ze Gods gelovigen op aarde alle mogelijke moeite hebben aangedaan.²²⁸ Hun eerdere veroordeling tot het eeuwige vuur zal nog verzaamd worden vanwege de drie toegevoegde aanklachten. Hoe dit verstaan moet worden geeft Smytegelt verder niet aan evenmin geeft hij aan of dit zo begrepen moet worden dat er als het ware standen in de hel bestaan.

Nadat het proces tegen de duivelen afgelopen is, zal het proces tegen de mensen beginnen. Over het proces tegen de engelen schrijft hij verder niet meer. Gelovigen en goddelozen zullen ieder persoonlijk een proces krijgen, waarbij alle woorden, daden en gedachten geopenbaard worden. Vervolgens zullen er meerdere boeken geopend worden. Algemeen noemt Smytegelt hier het boek des levens. Vervolgens noemt hij meer specifiek vier boeken. Allereerst het boek der verkiezing en het boek der verwerping, waarvan niet helemaal duidelijk is of dit hetzelfde is als het boek des levens. Ten tweede het boek des gewetens, ten derde het Boek van het Woord Gods, ten vierde het boek der armen. Smytegelt lijkt te zeggen dat de boeken van het geweten, van het Woord Gods en van de armen alleen geopend worden in verband met degenen die niet in het boek des levens staan geschreven. Op deze manier wordt hen de mogelijkheid geboden zich te verantwoorden voor de manier waarop zij met hun eigen geweten, met de genademiddelen, met de armen en met de gelovigen gehandeld hebben.²²⁹

Hierna zal de Rechter het oordeel uitspreken. Dit is allereerst een vrijspraak voor de gelovigen. Als redenen dat eerst de gelovigen vrijgesproken worden, voordat het oordeel over de goddelozen uitgesproken, vermeldt Smytegelt vier redenen:²³⁰

1. Om aan te tonen dat God meer genegen is tot genade dan tot recht;
2. Om Zijn zachtmoedigheid te tonen;
3. Zodat de gelovigen alle vreselijke gebeurtenissen rondom de wederkomst, het oordeel en de veroordeling van de goddelozen zouden kunnen verdragen;
4. Zodat de goddelozen met des te meer ontroering alles zouden gadeslaan.

Als de vrijspraak voor de gelovigen heeft geklonken, zal de Rechter tot de gelovigen zeggen: 'Komt gij gezegenden Mijns Vaders, beërft het koninkrijk dat u bereid is van de grondlegging der

²²⁸ Smytegelt, *Heidelbergse Catechismus*, 263.

²²⁹ Smytegelt, *Heidelbergse Catechismus*, 264.

²³⁰ Smytegelt, *Heidelbergse Catechismus*, 264. Smytegelt neemt zelf de eerste en de tweede door mij genoemde redenen samen in één punt.

wereld'. Het daadwerkelijke ingaan in het koninkrijk Gods duurt dan nog even, want de Rechter gaat verder met het oordeel over de goddelozen, dat nog door de gelovigen aanschouwd zal worden, zodat zij zullen zien dat God rechtvaardig is wanneer Hij Zijn wraak voltrekt.

Hierbij komen de zonden van de ongelovigen openbaar, maar Smytegelt besteedt hier ook aandacht aan de vraag of de zonden van de gelovigen ook openbaar worden bij het oordeel. De theologen van zijn tijd verschilden hierover van menig en hij maakt een afweging van de voor- en tegens op dit punt. Reden voor het wel openbaren van de zonden van de gelovigen kunnen zijn:²³¹

1. Het is tot eer van God en God zegt het Zelf in Zijn Woord.²³²
2. Het zal zijn tot grotere genade van God²³³
3. De rechtvaardigheid van de Rechter zou eisen dat eerst hetgeen in het nadeel en daarna hetgeen in het voordeel van de gelovigen is, geopenbaard wordt.
4. Als de zonden openbaar komen, kunnen ze de gelovigen daarna niet meer bedroeven.

Er kunnen echter ook argumenten tegen het openbaren van de zonden van de gelovigen bij het oordeel worden gegeven:²³⁴

1. God heeft gezegd dat Hij hun ongerechtigheden niet gedenken wil, maar dat Hij ze achter Zijn rug werpen wil.²³⁵
2. De vromen zullen niet naar de wet, maar naar het evangelie geoordeeld worden.
3. De Rechter Zelf is hun advocaat
4. In Matth. 25 wordt alleen gesproken over de deugden en niet over de zonden van de gelovigen.
5. Het is strijdig met de staat der heerlijkheid dat aan de gelovigen al hun zonden voor ogen gesteld worden.

Smytegelt zelf kiest geen kant in deze discussie en schort zijn menig op tot hij het zelf zal ervaren voor de rechterstoel. Aangezien de zonden de gelovigen niet uit de hemel kunnen houden omdat zij verzoend zijn door Christus lijkt hij het verder ook niet van groot belang te vinden. Hij geeft

²³¹ Smytegelt, *Heidelbergse Catechismus*, 264.

²³² 2 Kor. 5:10 'Want wij allen moeten geopenbaard worden voor den rechterstoel van Christus, opdat een iegelijk wegdrage, hetgeen door het lichaam geschiedt, naardat hij gedaan heeft, hetzij goed, hetzij kwaad.' Het woord allen zou in dit verband geen ruimte laten voor onderscheid tussen gelovigen en goddelozen.

²³³ Ef. 2:8 'Want uit genade zijt gij zalig geworden door het geloof; en dat niet uit u, het is Gods gave.'

²³⁴ Smytegelt, *Heidelbergse Catechismus*, 264 en 265.

²³⁵ Jes. 38:17.

ook geen weerwoord op de aangevoerde punten, terwijl dat naar mijn mening in een aantal gevallen wel zou kunnen. Bijvoorbeeld bij het argument dat het openbaren van de zonde strijdig is met de staat der heerlijkheid, roept de vraag op wanneer de staat der heerlijkheid begint. Is dit al bij het oordeel of na de ingang in Gods koninkrijk? Smytegelt beantwoordt dit echter niet.

Nadat de gelovigen zijn vrijgesproken, klinkt het vonnis over de goddelozen: Gaat weg van Mij gij vervloekten, in het eeuwige vuur, hetwelk den duivel en zijn engelen bereid is. Hierop zal de afgrond openbarsten en bereid worden om de goddelozen te ontvangen in die plaats waar de duivel en de zijnen reeds verblijven. De engelen zullen de goddelozen de hel in drijven en vervolgens de gelovigen de weg naar de hemel wijzen. Christus zal Zich met al de gelovigen voegen bij God in de hemel en God Zelf zal zijn alles en in allen.

5.1.3 Het tijdstip van het oordeel

Na de tekening van de gang van zaken tijdens het oordeel, behandelt Smytegelt nog het moment waarop het oordeel zal plaatsvinden. Hij geeft aan dat onbekend is, maar wel dat het in de laatste tijden zijn zal. Hij voegt er echter ook aan toe, dat het reeds de laatste ure is, maar er zijn nog wel enkele tekenen die vervuld moeten worden, zoals:²³⁶

1. De republiek van de Joden moet gesloopt worden.²³⁷
2. De vervolging door de Joden moet ophouden.
3. Het evangelie moet onder de heidenen gepreekt worden.
4. Er moeten oorlogen en beroerten zijn geweest.
5. De Geest moet uitgestort worden over alle vlees.
6. De anti-christ moet dodelijk verwond worden, zodat hij kan sterven.
7. God zal ook onder de Joden nog beginnen te werken.

²³⁶ Smytegelt, *Heidelbergse Catechismus*, 266.

²³⁷ Dit is enigszins opmerkelijke en krasse taal van Smytegelt. Het wordt uit de tekst niet geheel duidelijk of hij bedoelt dat dit nog moet gebeuren, of dat de eerste twee tekenen reeds geschiedt zijn. Van Campen geeft in zijn werk *Gans Israel. Voetiaanse en coccejaanse visies op de joden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw*, deel II, Zoetermeer 2006, 267-268 weliswaar aan dat over de toekomst van Israël zeer uiteenlopende meningen bestaan aan voetiaanse zijde, maar dat er bij geen van de door hem onderzochte auteurs sprake is van een rigide vervangingsleer, die alle hoop voor de Joden bij de wortel afsnijdt. Smytegelt geeft weliswaar aan dat God ook nog onder de Joden zal gaan werken, maar hij lijkt hier behoorlijk negatief tegenover het Joodse volk te staan. Smytegelt behoort overigens niet tot de door Van Campen onderzochte auteurs. Bij een door Van Campen wel onderzochte tijdgenoot van Smytegelt, Abraham Hellenbroek (1658-1731) (pagina 213-214), is een met Smytegelt vergelijkbare houding waarneembaar, maar daar geldt dat punt 1 en 2 die Smytegelt noemt, al geschiedt zijn. Hellenbroek spreekt in dit verband van de verstrooiing van de Joden, die zij aan zich zelf te wijten hebben vanwege hun ongelooft, waardoor Jeruzalem is verwoest en daarmee hun hele 'Kerk-Staat'. Ook noemt hij de grote haat van de Joden tegenover de heidenvolken.

Het is echter tegelijk ook duidelijk, ondanks of juist vanwege de genoemde tekenen, dat zegt Smytegelt niet, dat het niet heel lang meer kan duren.

Smytegelt sluit af²³⁸ met op te merken dat het echter niet de bedoeling is om uit te gaan zoeken hoever het nu precies is, maar met allerlei argumenten en teksten roept hij de degenen die nog onbekeerd zijn om hun zonden te laten, en zich tot Christus te wenden om de toekomstige toorn te ontvliden, nu het nog kan. Hij tracht alle gelovigen te bemoedigen en geeft aan dat de dag des oordeels met blijdschap verwacht mag worden, omdat het met Christus de toegang tot het eeuwige hemelse koninkrijk betekent.

²³⁸ Smytegelt, *Heidelbergse Catechismus*, 266-270.

5.2 De wederopstanding van het lichaam

Als inleiding op de ‘opstanding des vleses’ begint Smytegelt met een soort herhaling van de gebeurtenissen die bij het oordeel plaatsvinden. Hiermee geeft hij aan dat het vanwege het oordeel noodzakelijk is dat alle mensen die ooit geleefd hebben, maar gestorven zijn, op zullen staan om voor de rechterstoel van Christus te verschijnen en geoordeeld te worden. Na zo de noodzaak van de opstanding aangetoond te hebben, behandelt hij vier onderwerpen in dit verband.

1. De dood van een mens en de positie van de ziel na de dood.
2. Wat er met het lichaam gebeurt na de dood
3. Hoe de vereniging van lichaam en ziel bij de opstanding zal plaatsvinden
4. De betekenis van het voorgaande voor het persoonlijk geloof.

5.2.1 De dood van een mens en de positie van de ziel na de dood.

Zolang een mens leeft worden lichaam en ziel als het ware door een nauwe knoop bijeen gehouden. Als het door God bestemde moment is aangebroken, dan moet een mens sterven en wordt de knoop als het ware ontbonden. De ziel, als het redelijke deel, gaat tot Christus om eeuwig te leven of voor eeuwig verdorven te worden. Het lichaam vergaat tot stof.

De zielen van gelovigen gaan direct tot Christus. Voor deze zielen is het net als met de ene moordenaar aan het kruis tot wie Christus sprak: ‘Heden zult gij met Mij in het paradijs zijn’. Het is niet zo, zoals de Mennisten²³⁹ en Socinianen²⁴⁰ die menen dat de ziel eerst gaat slapen. Evenmin is het zoals de Rooms-Katholieke Kerk leert, dat in het Oude Testament de ziel in een voorportaal van de hel verbleef en sinds de tijd van het Nieuwe Testament dat de ziel korte of langere tijd in het vagevuur moet blijven om gelouterd te worden. De ziel gaat direct naar zijn bestemming.²⁴¹ Hier zal de ziel direct vervuld zijn van een volmaakte kennis van God. De mogelijkheid van zonde is verdwenen uit de ziel en de ziel zal volledig gericht zijn op God.

²³⁹ De Mennisten, of te wel de Dopersen, menen dat de zielen tot aan het oordeel wel in wezen blijven bestaan, maar als het ware slapen en daarom na de dood geen pijn of vreugde kennen. Hoewel door Smytegelt niet met name genoemd of bestreden, maar mogelijk mede bedoeld, nemen de Remonstranten deze gedachte van de Dopersen over en menen dat de ziel na de dood niet actief is of kan denken. Zie ook: T. Brienens, ‘Eschatologie’ in: T. Brienens e.a., *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie*. Zoetermeer, 1993, 286.

²⁴⁰ De Socinianen gaan een stap verder dan de Dopersen en beweren dat de zielen alleen een soort goddelijke wasem, een kracht of een beweging representeren. Zie ook: T. Brienens, ‘Eschatologie’, 286.

²⁴¹ Smytegelt, *Heidelbergsche Catechismus*, 302, waar hij verwijst naar Luk. 16:22 en 23 ‘En het geschiedde, dat de bedelaar stierf, en van de engelen gedragen werd in den schoot van Abraham. En de rijke stierf ook, en werd begraven. En als hij in de hel zijn ogen ophief, zijnde in de pijn, zag hij Abraham van verre, en Lazarus in zijn schoot.’ Hand. 7:59 ‘En zij stenigden Stefanus, aanroepende en zeggende: Heere Jezus, ontvang mijn geest.’ en Gen. 49:18 ‘Op uw zaligheid wacht ik, HEERE!’

Deze zielen zullen van gedaante veranderd worden, zodat ze aan de engelen gelijk zullen zijn.²⁴² Het wordt niet geheel duidelijk hoe zich dit verhoudt tot de functies die de engelen hebben bij het oordeel, waar zij op de bazuin blazen, de mensen voor de rechterstoel verzamelen en hen richting hun eeuwige bestemming geleiden, dan wel dwingen.²⁴³

5.2.2 Wat er met het lichaam gebeurt na de dood

Het lichaam zal eerst tot stof vergaan. Verder gebeurt er niets mee tot aan de wederkomst van Christus. Door de kracht van Christus zullen de lichamen van de gestorvenen weer opgewekt worden, ook al zijn ze allang tot stof vergaan. Het gaat hierbij om de lichamen van allen die ooit geleefd hebben. Hoe lange tijd er voorbij gegaan is tussen het sterven en de opwekking zal de betreffende persoon niet weten, maar de opwekking zal niet tegen te houden zijn, zo krachtig is de stem van Christus. Smytegelt vergelijkt hier met iemand die stofgoud uit modderig slijk destilleert en hier net zo lang mee doorgaat tot hij voldoende stof heeft voor een klomp goud. Ook vergelijkt hij met een horlogemaker, die alle onderdelen van een gedemonteerd horloge, al zijn ze nog zo klein, weer kan samenvoegen tot een functionerend horloge. Een derde vergelijking is die tussen het opgestane lichaam en de herbouwde tempel van Salomo. Zoals als het ware uit het stof van de eerste tempel een tweede tempel werd gebouwd, die veel heerlijker was dan de eerste, zo zal ook het opgestane lichaam uit het stof verrijzen en heerlijker zijn dan het eerste lichaam, althans voor de gelovigen.²⁴⁴ Tegelijkertijd geeft Smytegelt aan dat het toch ook hetzelfde lichaam is en dat er is geen sprake van schepping van een nieuw lichaam. Als bewijs hiervoor voert hij aan dat opstaan betekent dat er eerst iets gevallen moet zijn, dat brengt de betekenis van het woord noodzakelijkerwijs met zich mee. Een lichaam kan alleen maar opstaan als het eerst door de dood is gevallen en tot stof vervallen, voordat het kan opstaan. Verder is er tal van Bijbelteksten die over de opstanding spreken. Daarnaast zijn er, naast Christus Zelf, ook een aantal andere Bijbelse voorbeelden van opstanding uit de dood, waarbij de opgestane personen zonder uitzondering hetzelfde lichaam hebben als zij voor de dood hadden.²⁴⁵

²⁴² Smytegelt, *Heidelbergse Catechismus*, 308, waar hij verwijst naar 2. Kor. 3:18 'En wij allen, met ongedekten aangezichte de heerlijkheid des Heeren als in een spiegel aanschouwende, worden naar hetzelfde beeld in gedaante veranderd, van heerlijkheid tot heerlijkheid, als van des Heeren Geest'

²⁴³ Zie verder hierboven bij de behandeling van vraag 57.

²⁴⁴ Smytegelt, *Heidelbergse Catechismus*, 304.

²⁴⁵ Smytegelt, *Heidelbergse Catechismus*, 304 en 305, waar naast Christus Zelf de volgende mensen noemt: het kind van de weduwe te Zarfath (1 Kon. 17:22), de zoon van de Sunamitische (2 Kon. 4:35), de soldaat in het graf van Eliza (2 Kon. 13:21), het dochttertje van Jaïrus (Luk. 8:54), Lazarus (Joh. 11:43-44), Dorcas (Hand.9:40), alsmede de doden die opstaan uit hun graven bij het sterven van Christus (Matth. 27:52-53). Het gaat er hier om dat het hetzelfde lichaam is als voor de dood. Smytegelt gaat niet in op de kenmerken van deze opgestane lichamen, maar het is wel duidelijk dat hij niet veronderstelt dat deze opgestane lichamen al aan Christus' lichaam gelijkvormig zijn.

Zoals al eerder aangegeven vormt het oordeel de aanleiding tot opstanding, maar de reden is dat na het oordeel niet alleen de ziel, maar ook de lichamen van de gelovigen verheerlijkt worden tot Gods eer en de lichamen van de goddelozen gestraft worden. Dit eist namelijk de rechtvaardigheid van God. Hetzelfde lichaam dat gezondigd heeft, wordt ook gestraft omdat het onrechtvaardig zou zijn wanneer God een nieuw geschapen lichaam, dat nooit zonde gekend heeft, zou straffen. Parallel hieraan zullen ook de lichamen der gelovigen, die om hun geloof geleden hebben, verheerlijkt worden. Net zoals de gelovigen op aarde reeds leden van het lichaam worden genoemd, waarvan Christus het Hoofd is, zo zal dit ook in de eeuwigheid zijn, alleen dan volmaakt, waar het op aarde nog onvolmaakt was.²⁴⁶

Het lichaam dat opgewekt wordt, is weliswaar hetzelfde lichaam dat eenmaal geleefd heeft, maar tegelijkertijd ondergaat het ook een grote verandering. Alle zonde en zwakheid zal verdwenen zijn. Eten, drinken en slapen zal niet meer nodig zijn. Zonde, pijn of verdrukking zullen niet meer bestaan. Ook de dood zal er niet meer zijn, waardoor het lichaam onsterfelijk is geworden. Dit opgewekte lichaam zal nooit meer van de ziel kunnen scheiden, nadat het weer daarmee verenigd is. Hiermee is het opgewekte lichaam van de gelovigen aan het verheerlijkte lichaam van Christus gelijkvormig geworden. Hoe het zit met de opgewekte lichamen van de goddelozen, vermeldt Smytegelt verder niet.²⁴⁷

5.2.3 De hereniging van lichaam en ziel

De zielen die reeds bij God verblijven zijn reeds volkomen gelukkig in hun ene, hun eigen geestelijke deel, maar tegelijkertijd wachten zij er nog op om herenigd te worden met hun vroegere lichaam. De knoop die als het ware ontrafeld werd bij het sterven wordt opnieuw gelegd. Ziel en lichaam samen zullen nu voor eeuwig bij de Heere zijn en het eeuwige leven volmaakt genieten.²⁴⁸

Wanneer precies nu deze vereniging plaatsvindt, blijft onduidelijk. Gebeurt dit voor het oordeel of na het oordeel? Aangezien Smytegelt aanneemt dat een ziel van een gelovige direct na de dood bij God gaat verblijven, lijkt het niet erg waarschijnlijk dat de ziel deze plaats weer verlaat, om alsnog samen met het lichaam geoordeeld te worden. Hoewel Smytegelt eerder geen antwoord op de vraag heeft kunnen geven, of de zonden van de gelovigen geopenbaard zullen worden, lijkt het mij in alle gevallen, zelfs als de zonden niet openbaar zouden komen, een soort terugval in de staat van de ziel, die niet past bij de hemelse heerlijkheid die de ziel heeft genoten sinds zijn

²⁴⁶ Smytegelt, *Heidelbergse Catechismus*, 305, waar hij verwijst naar 1 Kor. 15, zonder verdere vers aanduiding.

²⁴⁷ Smytegelt, *Heidelbergse Catechismus*, 305.

²⁴⁸ Smytegelt, *Heidelbergse Catechismus*, 308.

verblijf bij God. Anderzijds vermeldt Smytegelt echter ook niet dat alleen de lichamen geoordeeld worden, terwijl hij weer aanneemt dat bijvoorbeeld de wil, en daarmee dus ook de natuurlijke wil van de mens om te zondigen, alsook de wil van de mens, die na ook na bekering nog steeds moet zeggen: ‘Als ik het goede wil doen, ligt het kwade mij bij’ in de ziel van de mens ligt besloten en niet in zijn lichaam.

5.2.4 De betekenis voor het persoonlijk geloof.

Onder dit punt kentekent Smytegelt eerst de gemoedsgesteldheid van de gelovigen, die kennis hebben aan de dingen zoals hij ze hiervoor heeft gezegd en die ook kunnen en moeten bevestigen. Hierna waarschuwt hij een ieder die niet gelooft en dus het voorgaande niet kent, dat zij zich allen in zeer groot gevaar bevinden om voor eeuwig verloren te gaan. Hij beschrijft weliswaar duidelijk op welke manier het ongeloof vorm kan krijgen in het leven van een mens, maar de waarschuwing voor de hel en de eeuwige dood is zeer summier, hetgeen ik opmerkelijk acht gezien de besproken thematiek. Hij stelt hun nog wel voor om de formulering van zowel vraag 57 en 58 eens om te draaien, en probeert hen zo tot inkeer te brengen:²⁴⁹

Keert deze 57ste Vraag van den Onderwijzer dan om. Dan is het: wat schrik scheidt gij uit de opstanding des vleesches? En het antwoord zal moeten zijn: Dat niet alleen mijne ziel na dit leven van stonden aan tot haar hoofd, den duivel, zal nederzinken, maar dat ook dit mijn vleesch, door de kracht van Christus opgewekt zijnde, wederom met mijne ziel vereenigd zal worden, om Hem eeuwiglijk te smaden. Dan moet gij ook de 58ste Vraag van den Onderwijzer omkeeren; en vragen: Wat schrik scheidt gij uit het artikel van het eeuwige leven? En het antwoord zal hier op uit moeten komen: Dat nademaal ik de beginsels van de eeuwige smarten der hel in mijn hart gevoel, ik die neepen en angsten, en in die knaging van mijn gemoed; dat ik na dit leven, volkomen rampzaligheid zal hebben, die geen oog gezien, noch geen oor gehoord heeft, noch in het hart des menschen is opgeklommen; en dat om God daar eeuwiglijk te lasteren, en mijzelven te vervloeken.

Tot slot probeert hij de ongelovigen en de twijfelmoedigen er toe over te halen hun goddeloze wegen te verlaten, hun hoop op Christus te stellen en uit te zien naar het eeuwige leven. Dit doet hij door middel van allerlei vergelijkingen, opwekkingen en kenmerken. Tot slot bemoedigt hij de gelovigen en roept hen op moet te houden en voort te gaan op hun weg en stelt hen in het vooruitzicht dat zij voor eeuwig met God zullen zijn.

²⁴⁹ Smytegelt, *Heidelbergsche Catechismus*, 312.

5.3 Het eeuwige leven en het koninkrijk van God.

Hoewel Smytegelt het artikel van het eeuwige leven ook in deze preek behandelt, doet hij dat vrij beknopt. Terwijl hij nog bezig is met vraag 57, geeft hij een korte uiteenzetting wat het eeuwige leven is: Het is wonderlijk groot en onbegrijpelijk en het is de genadegift van God. Heel veel meer kan hij er eigenlijk niet over zeggen. In de voor Smytegelt typerende stijl houdt hij zijn hoorders vervolgens voor dat zij dan wel tegen hem zouden kunnen zeggen: ‘Predikant, Gij weet er niet veel van af!’ Hierop reageert hij dan door aan te geven dat dat eigenlijk toch wel meevalt en vervolgens begint hij met zijn uiteenzetting over hetgeen de ziel van een gelovige wedervaart, nadat deze van het lichaam is gescheiden²⁵⁰. Deze dingen weet hij uit eerstelingen en uit de beginsels, zoals die op aarde reeds zichtbaar worden in het leven en in de overtuigingen van de gelovigen.²⁵¹

Onder de eerstelingen en beginsels verstaat hij als het ware een voorsmaak van de hemelse zaken en een onvolledig kennen en ervaren ervan, dat wordt beleefd door de gelovigen tijdens hun leven. Het zijn een soort hemelse onderpanden, of stukjes van de hemel, die de ziel reeds in het leven ontvangt en ook al in het hart worden uitgestort. Dit zijn onder andere een door God verlicht verstand dat op hemelse zaken is gericht, het in gedachten opstijgen naar de hemel als op arendsvleugelen, de kennis aan een eeuwige schat in de hemel bij God, het ervaren dat God hen kust met de kussen van Zijn mond²⁵² en het getuigenis van God, door Zijn Geest, dat ze Zijn kinderen zijn. Het is gevolg is een heilig leven, nabij God en een soort mystieke²⁵³ vereniging met God.

Even later geeft Smytegelt nog wat meer karakteristieken van het eeuwige leven. Hij vergelijkt het opnieuw met het leven van de gelovigen hier op aarde, maar dan in een soort overtreffende trap, als een arm hutje tegenover het hemelse paradijs. De gelovigen zullen hier in het gezelschap van

²⁵⁰ Zie verder hierboven bij de behandeling van vraag 57.

²⁵¹ Smytegelt, *Heidelbergsche Catechismus*, 307.

²⁵² Smytegelt verwijst hier naar het Hooglied en legt zo ook een verband met de traditie van bruidsmystiek.

²⁵³ Het woord mystiek wordt door Smytegelt zelf niet gebruikt. A. de Reuver heeft onderzoek gedaan naar mystiek in de Nadere Reformatie in zijn werk *Verborgene Omgang. Sporen van spiritualiteit in Middeleeuwen en Nadere Reformatie*, Zoetermeer 2002, 12-14 en in zijn artikel ‘Een mystieke ader in de Nadere Reformatie’ In: Documentatieblad Nadere Reformatie, 21 (1997), no. 1 (Voorjaar), 1-54. Hij concludeert dat er een onmiskenbare mystieke component aanwezig is bij de door hem onderzochte auteurs, waar Smytegelt overigens niet bij is. Wel verwijst naar een onderzoek, waaruit blijkt dat vrijwel alle heden ten dage als ‘oudvader’ bekende predikanten, waar Smytegelt ook toe gerekend kan worden, citeren uit het werk van Bernardus van Clairvaux en Thomas à Kempis, waaruit hij een mystieke ondertoon in het werk van vrijwel al deze ‘oudvaders’ veronderstelt. In de conclusie van *Verborgene omgang*, 273 spreekt hij zelfs van een spirituele grondtrek en dient naar zijn mening deze gekwalificeerde vroomheid als een constituerend hoofdkenmerk van de beweging van de Nadere Reformatie gekarakteriseerd te worden. Hij verwijst hierbij ook nog naar de het Hooglied en de op Bernardus van Clairvaux geënte (bruidsmystiek). Dit alles wordt ondersteund door de conclusie van W.J. op 't Hof in ‘Gereformeerde mystiek’ in: *Praktische theologie. Nederlands tijdschrift voor pastorale wetenschappen*, 22 (1995), 329. Iets van deze mystiek wordt hier bij Smytegelt ook zichtbaar.

de Drie-enige God zijn, ze zullen Christus zien in een zichtbare gedaante, maar ook de Vader en de Geest in hun onderscheiden gestalten. Verder zullen ze er zijn in het gezelschap van de heiligen in het algemeen, waaronder ook de Bijbelheiligen begrepen zijn.

De gelovigen zullen hier God kennen zonder enige duisternis, in al Zijn werken, in Zijn Wezen, in Zijn drie personen in Zijn voorzienigheid en in al Zijn Goddelijke dingen. Zij zullen Hem dienen zonder zonden, Hem verheerlijken zonder moe te worden en Hem loven en prijzen.

Smytegelt gaat er overigens van uit dat men er elkaar wel zal herkennen. Hij vermeldt onder andere dat een man aan zijn vrouw of kinderen zal vragen of God hen ook hier heeft gebracht. Ze zullen terugdenken aan al wat God voor hen heeft gedaan op aarde. Hiermee geeft Smytegelt eigenlijk aan (hij zegt zelf: ‘Ach ja! Zoowel als hier, maar op een gans andere wijze’)²⁵⁴, dat het hemelse leven als het ware een voortzetting is van het aardse leven, weliswaar op een andere wijze, zonder zonde of gebrek, met een voortdurende gemeenschap met God, maar toch lijkt het op het aardse leven.

Bij de behandeling van vraag 123 ‘Uw koninkrijk kome’ behandelt Smytegelt in eerste instantie enkele kenmerken van een koninkrijk in het algemeen, die hij dan toepast op enkele aardse koninkrijken, onder andere van verschillende koningen, zoals in de Bijbel beschreven. Hierna behandelt Hij God als koning die heerst over de aardse koningen en daarmee ook over de aardse koninkrijken. In het verlengde hiervan behandelt hij Gods koninkrijk op aarde, met Zijn eigen onderdanen, dat zijn degenen die in Hem geloven. Hier tegenover staat het rijk van de duisternis, waarvan degenen die niet in God geloven, onderdaan zijn. Gods koninkrijk op aarde wordt gekenmerkt door onder andere een algemene regering van God over alle schepselen, gerechtigheid en genade voor de gelovigen. Naast deze rijken is er ook nog het rijk der heerlijkheid, waar de engelen en de zielen van overleden gelovigen verblijven en zweven voor Gods troon om Hem te aanbidden en heerlijkheid te geven.²⁵⁵ In vraag 123 gaat het volgens Smytegelt vooral om het koninkrijk der genade, het aardse koninkrijk van God voor de gelovigen. Dit is door God de Vader aan Zijn Zoon Jezus Christus geschonken en daarom zal Christus eenmaal de Rechter van dit Koninkrijk zijn. Als Hij het oordeel heeft uitgesproken, zal Hij het koninkrijk weer teruggeven aan Zijn Vader. Op deze manier markeert Smytegelt de overgang van het koninkrijk der genade naar het koninkrijk der heerlijkheid.

²⁵⁴ Smytegelt, *Heidelbergse Catechismus*, 309.

²⁵⁵ Smytegelt, *Heidelbergse Catechismus*, 643.

Smytegelt beschrijft vervolgens min of meer hoe het koninkrijk der genade zich ontwikkelt richting de overgang naar het koninkrijk der heerlijkheid. Hier zijn enkele eschatologische aspecten aan te wijzen. Een aantal zaken die in de Openbaring aan Johannes worden beschreven, betreft Smytegelt op het verleden. Zo brengt hij de bekering van drieduizend mensen op één dag in verband met de bekering van de Joden in het laatste der dagen.²⁵⁶ De overgang van Constantijn de Grote naar het Christendom brengt hij in verband met driehonderd jaar onderdrukking van de christenen door de heidenen, waarvan door God Zelf een einde is gemaakt, door de satan neer te werpen en Zijn eigen koninkrijk te bevestigen.²⁵⁷

Smytegelt geeft aan dat hierop een periode van bloei en weelde volgde. In verband hiermee zou verondersteld kunnen worden dat dit het duizendjarig vreedrijk is, maar dat noemt hij echter niet. De periode van duizend jaar noemt hij even later in precies tegenovergestelde betekenis, want de gelovigen konden de weelde namelijk niet dragen, waardoor de antichrist kon opkomen en hen kon onderdrukken, en wel voor een periode van duizend jaar. In verband hiermee antwoordt God op de vraag van de gelovigen, waarom God hun bloed niet wreekt, door de Reformatie te initiëren. De gevolgen van de Reformatie voor de Rooms-Katholieke kerk stelt Smytegelt gelijk aan de in Openbaring beschreven val van Babylon.²⁵⁸

Ondanks deze val van Babylon en de al veel eerdere overwinning van God op Satan, heeft de satan, hier door Smytegelt het beest genoemd, nog wel macht. Als God het werk dat Hij onder de Joden begonnen is, zal afmaken, door het gehele Joodse volk zalig te maken, dan zal die macht opnieuw gebroken worden en dat zal de tweede val van het beest zijn. Van alle dingen die Smytegelt tot dusverre heeft beschreven, is dit het enige dat nog daadwerkelijk plaats moet vinden.²⁵⁹ Zonder verder nog te spreken van oordeel en wederkomst, geeft hij aan dat hierna de eeuwige heerlijkheid in de hemel voor al de gelovigen zal aanbreken en voegt er even later nog aan toe dat lichaam en ziel dan weer met elkaar verenigd zullen zijn.

²⁵⁶ Smytegelt, *Heidelbergsche Catechismus*, 646, waar hij verwijst naar Hand. 2:41 en Hand.21:20.

²⁵⁷ Smytegelt, *Heidelbergsche Catechismus*, 647, waar hij verwijst naar Openb. 12:10 'En ik hoorde een grote stem, zeggende in den hemel: Nu is de zaligheid, en de kracht, en het koninkrijk geworden onzes Gods; en de macht van Zijn Christus; want de verklager onzer broederen, die hen verklaagde voor onzen God dag en nacht is nedergeworpen..'

²⁵⁸ Smytegelt, *Heidelbergsche Catechismus*, 647, waar hij verwijst naar Openb. 6:10 'En zij riepen met grote stem, zeggende: Hoelang, o heilige en waarachtige Heerser, oordeelt en wreekt Gij ons bloed niet van degenen, die op de aarde wonen?' en Openb. 14:8 'En er is een andere engel gevolgd, zeggende: Zij is gevallen, zij is gevallen, Babylon, die grote stad, omdat zij uit den wijn des toorns harer hoererij alle volken heeft gedrenkt.'

²⁵⁹ Smytegelt, *Heidelbergsche Catechismus*, 647, waar hij verwijst naar Openb. 18:2 'En hij riep krachtelijk met een grote stem, zeggende: Zij is gevallen, zij is gevallen, het grote Babylon, en is geworden een woonstede der duivelen, en een bewaarplaats van alle onreine geesten, en een bewaarplaats van alle onrein en hatelijk gevelte.'

5.4 Eschatologische aspecten in andere geschriften van Smytegelt

Van Smytegelt is een aanzienlijk aantal werken en preken bewaard gebleven. Een aantal geschriften en preken heb ik onderzocht op de vraag in hoeverre de in dit onderzoek centraal staande aspecten van eschatologie daarin naar voren komen en indien dat het geval is, op welke wijze dat gebeurt.

Allereerst heb ik gekeken naar de *Maandagse Catechisatiën*.²⁶⁰ Dit werk lijkt op Smytegelts *De Heidelbergse Catechismus*, maar het betreft geen preken, maar een behandeling van de catechismus in vraag en antwoord. Alle aspecten die bij in de behandeling van *De Heidelbergse Catechismus*, aan de orde zijn gekomen, komen in grote lijnen ook hier terug. Het verschil is dat bepaalde aspecten meer of minder uitgebreid aan de orde komen. Als Smytegelt aangeeft dat bij het oordeel de boeken geopend worden, dan noemt hij er hier zes, in plaats van de vier die hij noemde in *De Heidelbergse Catechismus*. Het verschil betreft het boek van Gods alwetendheid en het boek van Gods voorzienigheid. Met het eerste bedoelt hij dat een mens geen ding voor God verborgen zal kunnen houden en dat God vanuit Zijn alwetendheid ook alle dingen openbaar zal maken. Met het boek der voorzienigheid geeft hij aan dat allerlei zaken die door God gegeven zijn om de noodzaak van geloof en bekering duidelijk te maken, openbaar zullen komen en mee zullen wegen in het oordeel. Als voorbeelden noemt hij bijvoorbeeld een goede opvoeding door gelovige ouders.²⁶¹ Overigens gaat hij ook hier uitgebreid in op het boek der armen.

Een ander verschil is zijn antwoord op de vraag of de zonden van de gelovigen in het oordeel openbaar zouden komen. In van *De Heidelbergse Catechismus*, geeft hij aan hier geen antwoord op te kunnen geven, maar hier geeft hij antwoord met: ‘neen’.²⁶² Een aantal zaken, zoals Smytegelts overtuiging dat er standen zijn in de hel, waarbij de één het zwaarder zal hebben dan de ander bevestigt hij hier, waarbij hij expliciet ongelovige kinderen van vrome ouder noemt, maar ook predikanten die ‘verleiders en geveinsden geweest zijn’.²⁶³

Een laatste verschil is dat Smytegelt in de *De Heidelbergse Catechismus* er wel over spreekt dat de aarde brandende zal vergaan, maar geen aandacht schenkt aan een nieuwe hemel en een nieuwe aarde, terwijl hij dat hier wel doet. De nieuwe aarde is daarbij een gezuiverde versie van de bestaande aarde, overeenkomstig de aarde was voor de zondeval. Of deze zuivering door vuur

²⁶⁰ B. Smytegelt, *Maandagse catechisatiën: naar aanleiding van de Heidelbergse Catechismus zijnde een huis- en handboek tot onderrichting in de Gereformeerde leer: voorgesteld in vragen en antwoorden*, Houten 1987. Het betreft een hertaalde uitgave.

²⁶¹ Smytegelt, *Maandagse catechisatiën*, 188.

²⁶² Smytegelt, *Maandagse catechisatiën*, 188.

²⁶³ Smytegelt, *Maandagse catechisatiën*, 191.

plaatsvindt, vermeldt hij overigens niet. Opmerkelijk is dat hij vervolgens aangeeft dat de gelovigen, nadat lichaam en ziel herenigt zijn, zij zijn vrijgesproken in het oordeel en het eeuwige leven genieten, bijna tegelijk, of anders direct op elkaar volgend, op aarde en in de hemel zijn: 'De lichamen van de mensen zullen vlug wezen, zij zullen op de aarde zijn en terstond in de hemel.'

264

Verder heb ik twee preken onderzocht op de eerder genoemde eschatologische kenmerken. De eerste preek betreft een preek over Lukas 16:22, waar het gaat over het sterven van Lazarus, die op aarde arm was, maar door de engelen naar de hemel gebracht wordt en het sterven van een rijke man, die na de dood zijn ogen opslaat in de hel.²⁶⁵ In deze preek komt zeer sterk de gedachte naar voren dat de gelovigen het op aarde vaak arm en ellendig hebben, maar in de hemel volmaakt gelukkig zullen zijn, terwijl de goddelozen het op aarde vaak goed hebben, maar na de dood afschuwelijk moeten lijden in de hel. In deze preek geeft hij net als in *De Heidelbergse Catechismus* aan dat de zielen van de gelovigen direct naar God in de hemel gaan. Opvallend is wel dat het moment van het sterven en het moment van het oordeel samenvallen, hoewel later blijkt dat hij hiermee niet het laatste oordeel bedoelt.²⁶⁶ Overigens onderscheidt hij de zielen van de gelovigen hier van de engelen, terwijl hij in *De Heidelbergse Catechismus* nog aangaf dat zij juist aan elkaar gelijk zijn.

Verder beschrijft hij met name de inhoud van het eeuwige leven en zegt hij enkele dingen over de wederopstanding van het lichaam. Deze beide aspecten zijn hier geheel in overeenstemming met zijn beschrijving in *De Heidelbergse Catechismus*. Opvallend is nog wel dat hij expliciet de plicht ten aanzien van de zorg voor de armen vermeldt en daaraan verbindt, dat de armen een goed getuigenis geven in het oordeel ten aanzien van degenen die goed voor hen zijn geweest.²⁶⁷

De tweede preek betreft een preek over Lukas 23:43, waar Christus tot de moordenaar naast Hem zegt: 'Heden zult gij met Mij in het paradijs zijn'.²⁶⁸ Het eschatologisch aspect dat hier het meest aan de orde komt, betreft de beschrijving van het eeuwige leven. Deze beschrijving is geheel in overeenstemming met Smytegelt's beschrijving in *De Heidelbergse Catechismus*.

²⁶⁴ Smytegelt, *Maandagse catechisiën*, 247.

²⁶⁵ B. Smytegelt, *Wat is gelukkig sterven?*, Reveil-serie no. 423, Lisse 2006. Het betreft een hertaalde uitgave van de twaalfde preek uit *Een woord op zyn tijd, ofte Twee-en-veertig predicatiën naar tydsomstandigheden geschikt*, voor het eerst uitgeven in 1745.

²⁶⁶ Smytegelt, *Wat is gelukkig sterven?*, 10.

²⁶⁷ Smytegelt, *Wat is gelukkig sterven?*, 34.

²⁶⁸ B. Smytegelt, *Keurstoffen, of verzameling van vijftig uitmuntende predikatiën* Nijkerk 1876. Het betreft de zeventiende preek, 318-332.

5.5 Samenvatting

Smytegelt geeft enerzijds een gedetailleerde beschrijving van de gebeurtenissen rondom wederkomst, oordeel, wederopstanding van het lichaam en het eeuwige leven. Anderzijds is er ook een aantal dingen die hij niet beantwoordt of niet beantwoorden kan. Smytegelt andere onderzochte werken geven accentverschillen aan op enkele eschatologische aspecten.

Voor de wederkomst zal plaatsvinden, moeten er nog enkele dingen gebeuren. Hoewel het tijdstip onbekend is, kan het niet meer zo lang kan duren tot dat Christus wederkomt. De wederkomst zal voor iedereen duidelijk zijn, niet in de eerste plaats vanwege de komst van Christus op de wolken des hemels, maar vanwege de overige tekenen. Overigens zullen vervolgens wel alle mensen die leven en die ooit geleefd hebben zo snel mogelijk voor de rechterstoel van Christus verschijnen om geoordeeld te worden. Het oordeel gaat over alle mensen, gelovig en ongelovig, over de engelen en de duivelen. De Rechter is niet God de Vader, maar Christus. Na de wederkomst, voorafgaand aan het oordeel zal de wereld brandende vergaan. Een nadere plaatsaanduiding voor het oordeel, of een tijdsduur van het oordeel vermeldt hij niet. Het vonnis na het oordeels betekent of eeuwige hemelse heerlijkheid voor de gelovigen of de eeuwige brandende hel en helse pijn voor de goddelozen.

Smytegelt beschrijft de inhoud van het eeuwige hemelse leven, waarbij loven en prijzen van God Drie-enig centraal zal staan, maar dat verder lijkt op een voortzetting van het aardse leven. Bovendien zullen mensen die elkaar op aarde kenden elkaar ook hier herkennen. Hij besteedt geen aandacht aan een nieuwe hemel en een nieuwe aarde. Hij noemt wel de mogelijkheid van de eeuwige dood, als straf voor de goddelozen, maar besteedt hier verder weinig aandacht aan. Voorafgaand aan het eeuwige leven zullen ziel en lichaam weer met elkaar verenigd worden. De zielen van de gestorven gelovigen verbleven hiervoor bij God. De plaats van de zielen van de gestorven ongelovigen vermeldt hij niet. Wanneer exact de vereniging van lichaam en ziel zal plaatsvinden en wat de onderscheiden positie in het oordeel is, wordt niet duidelijk.

Het koninkrijk van God, zoals dat onvolmaakt op aarde reeds bestaat als Gods regering over de gelovigen, wordt na de wederkomst en het oordeel volmaakt in het eeuwige hemelse leven. Vele gebeurtenissen uit de Openbaring aan Johannes zijn reeds geschied volgens Smytegelt en alleen de bekering van het Joodse volk tot Christendom moet nog plaatsvinden, voordat aan alle voorwaarden voor een eeuwige Godsregering is voldaan.

6. ALGEMENE OPVATTINGEN IN DE ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW EN VERGELIJKING VAN DE VERSCHILLENDE AUTEURS

Aan het begrip eschatologie zijn vele aspecten verbonden. Enkele aspecten hiervan heb ik in het voorgaande besproken. In paragraaf 6.1 wil ik kort stilstaan bij algemene voorstellingen en visies ten aanzien van de toekomstverwachting in Nederland in de zeventiende en de achttiende eeuw. Daarna wil ik in paragraaf 6.2 kort ingaan op de positie van de catechese in de zeventiende en achttiende eeuw. In paragraaf 6.3 wil ik de visie en bevindingen van de in de hoofdstukken 2 tot en met 5 behandelde predikanten met elkaar vergelijken. In paragraaf 6.4 wil ik enkele conclusies van dit onderzoek weergeven.

6.1 Algemene eschatologische voorstellingen in de zeventiende en achttiende eeuw

De visies op de toekomstverwachting in de zeventiende eeuw zijn niet heel eenvoudig kort te duiden. Behalve dat er een keur aan visies bestaat, is ook het aantal aspecten dat hieraan verbonden wordt divers. Het gevolg is dat het begrip niet volledig is afgebakend en verschillende auteurs verschillende accenten leggen. De visies op de toekomstverwachting die het meest genoemd worden in de door mij gebruikte literatuur zijn de irenische visie, de polemische visie en de chiliastische visie, waarbij alleen de laatste een inhoudelijke visie betreft.²⁶⁹ Binnen deze laatste visie kan onderscheid gemaakt worden tussen gematigde en meer extreme opvattingen. De literatuur overziend, lijkt het dat over het algemeen aangenomen wordt dat de chiliastische visie de overheersende visie was, waarbij opgemerkt dient te worden dat wat heden ten dage als gematigd chiliastisch geldt, dat waarschijnlijk niet als zodanig gold in de zeventiende en achttiende eeuw. Datgene, dat heden ten dage als gematigd chilasme aangeduid zou kunnen worden, maar ook wel hetgene dat in het Engels ‘postmillennialism’²⁷⁰ wordt genoemd gold niet als chilasme in de zeventiende eeuw. Chilasme werd toen veel meer gezien als de opvatting dat er na de wederkomst een duizendjarig vreedrijk op aarde zal zijn, zoals heden ten dage ook met het

²⁶⁹ Zie bijvoorbeeld C.J. Meeuse, *De toekomstverwachting van de Nadere Reformatie in het licht van haar tijd : een onderzoek naar de verbouding tussen het zeventiende-eeuwse chilasme en de toekomstverwachting van de Nadere Reformatie, met name bij Jacobus Koelman*, Kampen 1990, 14. Andere indelingen zijn ook mogelijk. Zie ook: M. van Campen, *Gans Israël. Voetiaanse en coccejaanse visies op de joden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw*, Zoetermeer 2006, 23. Van Campen noemt geen indeling in verschillende visies, maar maakt een onderverdeling binnen de chiliastische visie in prechiliastisch, postchiliastisch, dogmatische chiliasten, ketterse chiliasten, *chilasmus subtilis*, *chilastae carnales* en *chilastae spiritualis*. Het voer te ver om binnen dit onderzoek uitgebreider op deze onderverdeling in te gaan.

²⁷⁰ Zonder in te gaan op de vele aspecten die aan dit begrip verbonden zijn, kan in ieder geval aangegeven worden dat dit begrip aanduidt dat de wederkomst van Christus zal plaatsvinden nadat er een duizendjarig vreedrijk is geweest.

begrip pre-millennialism wordt aangeduid. Dit bracht in de zeventiende en achttiende eeuw vaak extremere opvattingen met zich mee, die door de meer gematigden werden afgewezen.

Van Campen²⁷¹ stelt dat er rond het jaar 1600 hooggespannen eschatologische verwachtingen binnen het Protestantisme waren, die samenhangen met de herontdekking van het Evangelie en de daar uit voortvloeiende hoop op er een bijzondere bloeitijd voor de kerk, voorafgaand aan de wederkomst van Christus. Ook Graafland geeft aan dat de toekomstverwachting, in de zeventiende eeuw een vrij grote rol heeft gespeeld en dat vanaf ca. 1640 velen geloofden in een apocalyptische tijd te leven, waarbij de wederkomst van Christus niet lang meer kon uitblijven, hetgeen door de tekenen der tijden werd aangewezen.²⁷² E.G.E. van der Wall geeft aan dat het ook politieke of economische crisismomenten konden zijn die de belangstelling voor de Openbaring aan Johannes met zich mee brachten. Zij typeert de zeventiende eeuw als een periode waarin de Europese samenleving een fundamentele crisis doormaakte, zowel op politiek als op sociaal en economisch terrein.²⁷³ Deze bedreigende factoren veroorzaken een samenleving waar op sommige plaatsen en/of momenten veel aandacht voor toekomstspeculaties kon ontstaan. Niet zelden waren deze verwachtingen chiliastisch getint en de gedachte aan een komend duizendjarig rijk was in deze periode wijdverbreid binnen geheel Europa.²⁷⁴ Deze opvatting behoorde echter niet tot de algemene leer van de Gereformeerde kerk in de Nederlanden en is ook niet terug te vinden in de belijdenisgeschriften.²⁷⁵

Aangezien er met regelmaat predikanten en gelovigen uit andere landen, onder andere vanwege vervolgingen in hun eigen land, naar Nederland vluchtten in de zeventiende en achttiende eeuw, is er in de opvattingen rondom eschatologie een zeker niet onbelangrijke beïnvloeding vanuit andere landen aan te wijzen. Graafland wijst op de grote invloed van de kant van de Engelse en Schotse Puriteinen op de eschatologische verwachting in de zeventiende en achttiende eeuw in Nederland.²⁷⁶ In dit verband vermeldt hij in het bijzonder William Perkins (1558 – 1602) die niet alleen uitvoerig stilstaat bij de toekomst van ieder mensenleven met het oog op het sterven, maar daarnaast ook oog had voor de toekomst van de wereld en haar voleinding. Elementen die hierin

²⁷¹ M. van Campen, 'Het millennium gewogen. Het duizendjarige rijk in de visie van de Nadere Reformatie' in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 24 (2000), no. 1 (Voorjaar), 20.

²⁷² C. Graafland, 'Toekomstverwachting der puriteinen en haar invloed op de Nadere Reformatie', 65 en 71.

²⁷³ E.G.E. van der Wall, *De mystieke chiliast Petrus Serrarius (1600-1669) en zijn wereld*, Amsterdam 1987, 150.

²⁷⁴ Van Campen, 'Het millennium gewogen', 20 en K.H.D. Haley, 'Johannes Rothe: English Knight and Dutch Fifth Monarchist' in: D. Pennington and K. Thomas, ed., *Puritans and Revolutionaries*, Oxford, 1978, 310 die vermeldt dat in het zeventiende eeuwse Europa het millennialisme verspreid was van Portugal tot Zweden en van het Duitsland van de 30-jarige oorlog tot het Engeland van de Civil War.

²⁷⁵ C.J. Meeuse, *De toekomstverwachting van de Nadere Reformatie in het licht van haar tijd*, 28. Hij merkt hier op dat uit de kanttekeningen bij de Statenvertaling, alsook uit de formulering van art. 37 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en vraag en antwoord 52 en 57 van de Heidelbergsche Catechismus blijkt, dat er weliswaar ruimte was voor accentverschillen, maar dat wat toen als chiliasme gold, werd afgewezen.

²⁷⁶ Graafland, 'Toekomstverwachting der puriteinen' in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 3 (1979), no. 3, 65.

aanwezig zijn betreffen onder andere een diep besef, dat het lijden van deze tegenwoordige tijd niet opwoog tegen de aanstaande heerlijkheid. Het leven in deze wereld is een woestijn onder de macht van zonde, moeite en verdriet, maar de hemel is Kanaän met eeuwige vreugde en volkomenheid. Deze lijn doortrekt het hele Puritanisme.²⁷⁷ Graafland merkt nog op dat het opvallend is dat hierbij een realistische en tegelijk fantasierijke beschrijving van de oordeelsdag naar voren komt, alhoewel dat bij de in dit onderzoek centraal staande werken niet het geval is.

In sommige preken behandelde men tot in de details wat erop die dag zou gebeuren en hoe het zou toegaan. En dat niet alleen t.o.v. de gelovigen, maar ook t.o.v. de ongelovigen, die zo bevreesd zullen zijn, dat zij tot de bergen zullen roepen: valt op ons en tot de heuvelen: bedekt ons. Niet alleen het hemelse Jeruzalem kreeg een concrete beschrijving, maar niet minder ook de angsten der hel.²⁷⁸

In het verlengde van de reeds genoemde concrete verwachting van Christus' wederkomst, ontstaat, onder andere onder invloed van Osiander, de neiging om het moment van Christus' wederkomst te dateren. Perkins wijst echter alle pogingen tot dateren en speculaties daaromtrent af. Hij meent namelijk niet alleen dat dit onbijbels is, maar ook dat er eerst nog tekenen der tijden plaats moeten vinden, waaronder de bekering van het Joodse volk. Zolang die niet heeft plaatsgevonden, zal Christus nog niet wederkomen. Dit aspect is later bij de Puriteinen telkens weer terug te vinden.²⁷⁹

Bij vergelijking van voetiaanse en coccejaanse opvattingen, blijken verschillen tussen beide groepen, maar ook binnen de respectievelijke groepen. Een indicatie voor de toegenomen belangstelling voor eschatologie is de aandacht voor het Bijbelboek Openbaring. Zowel Coccejus zelf als enkele van zijn aanhangers hebben een verklaring van de Openbaring aan Johannes geschreven.²⁸⁰ Coccejus' eschatologie kent een sterk historiserend karakter, maar daarin onderscheidde hij zich nauwelijks van andere vormen van eschatologische verwachting in zijn tijd.²⁸¹ Dit historiserende karakter is bij Coccejus wel dynamisch en doortrokken van een doelgerichte drang naar voren.²⁸² Hij betreft de Bijbel en de (actuele) geschiedenis op een zodanige manier op elkaar, dat hij zijn kerkhistorisch georiënteerde periodenleer combineert met

²⁷⁷ Graafland, 'Toekomstverwachting der puriteinen', 67.

²⁷⁸ Graafland, 'Toekomstverwachting der puriteinen', 67-68.

²⁷⁹ Graafland, 'Toekomstverwachting der puriteinen', 68-69.

²⁸⁰ Van Campen, 'Het millennium gewogen', 21-22. Het betreft onder andere A. Driessen, C. Vitringa, R. Andala, H. Boekholt en H. Groenewegen.

²⁸¹ Van Asselt, 'Ultimum tempus nobis imminet', 225. Van Asselt vergelijkt Coccejus onder andere met W. à Brakel en een aantal Engelse theologen.

²⁸² Van Asselt, 'Ultimum tempus nobis imminet', 224.

een zowel historische als actuele toepassing van zijn profetische exegese.²⁸³ Hierbij wordt de kerk, ondanks tegenstand en strijd, trapsgewijs naar een heerlijke toekomst geleid. Coccejus' eschatologie krijgt hierdoor een soort bevrijdingsaspect, dat zich, ondanks allerlei tegenstand, door middel van onheilsafname en heilstoename, trapsgewijs in geschiedenis zal doorzetten en uitloopt op een aards vredetrijk. Hierbij zullen uiteindelijk de Joden bevrijd worden van hun 'wet der werken' en zal het pausdom steeds meer teruggedrongen en tenslotte geheel afgeschaft worden.²⁸⁴ Het persoonlijke eschatologische aspect is wel aanwezig in Coccejus' toekomstverwachting, maar eigenlijk altijd ondergeschikt aan of ingebed in de heilshistorische component van zijn eschatologie.²⁸⁵

Coccejus wees het radicale chiliasme af en zag als kernpunt van zijn toekomstverwachting de toekomstige heerlijke staat van de kerk na de val van Gog en Magog. Wel is zijn heilshistorische Schriftinterpretatie een positieve factor geweest voor een concrete, op de toekomst gerichte uitlegging van de Bijbelse profetie, zoals die bij meer radicale chiliasten een rol is gaan spelen.²⁸⁶ De chiliastische verwachting binnen het Gereformeerd Protestantisme in de zeventiende en achttiende eeuw zijn niet uitsluitend aan de invloed van Coccejus is toe te schrijven, maar ook in Frankrijk, Engeland en Schotland. Wel is het zo, dat de coccejaanse theologen bij uitstek in chiliastische zin hebben gedacht.²⁸⁷

Het aantal volledige commentaren op Openbaring dat in voetiaanse kring verscheen was kleiner dan in coccejaanse kring, hoewel vele auteurs er wel aandacht aan besteed hebben. De opvattingen van de voetianen ten aanzien van eschatologie waren echter niet geheel eensluidend en er werden soms belangrijke accentverschillen gelegd.²⁸⁸ Ondanks deze verschillen kan er toch

²⁸³ Van Asselt, 'Ultimum tempus nobis imminet', 224. Ten aanzien van de achtergrond van de profetische exegese merkt Van Asselt (195) ook nog het volgende op: 'de achtergrond van zijn zogenaamde profetische exegese. Hij zag de Schrift als een soort harmonisch bouwwerk, dat door middel van de *analogia scripturae* en de *analogia fidei* geconstrueerd kon worden. Volgens deze analogieleer kon een verband gelegd worden tussen profetische teksten in het Oude en Nieuwe Testament. De gehele bijbelse profetie vertoonde een grondplan, dat hij de *harmonia prophetiarum* noemde. Met behulp van dit schema zocht Coccejus naar de vervulling van deze profetieën in de geschiedenis van de kerk. De exegese, geplaatst in dit kader, kreeg zo het karakter van profetie'.

²⁸⁴ Van Asselt, 'Ultimum tempus nobis imminet', 225-226.

²⁸⁵ Van Asselt, 'Ultimum tempus nobis imminet', 225.

²⁸⁶ Graafland, 'Toekomstverwachting der puriteinen', 84.

²⁸⁷ Graafland, 'Toekomstverwachting der puriteinen', 84.

²⁸⁸ Van Campen, 'Het millennium gewogen', 34-35. Hij concludeert hier: 'Wat betreft de exegese van Openbaring 20 en de visie op het duizendjarig rijk is het niet alles koekoek één zang binnen de Nadere Reformatie. Waar de één - Voetius - het millennium dateert in het verre verleden, verwijst de ander - A Brakel - naar de toekomst, terwijl een man als Koelman een positie daar tussenin kiest en het rijk enerzijds als reeds begonnen, maar tegelijk toch ook als nog toekomstig ziet. Ook over de duur van het duizendjarig rijk lopen de mening uiteen. Voetius gaat uit van een periode die letterlijk 1000 jaar duurde, maar Koelman wil liever spreken over een langdurige periode die in het jaar 1560 is ingegaan. Bij de auteurs die pleiten voor een positionering van het millennium in het verleden valt een sterk spiritualiserende tendens bij de uitleg van oudtestamentische profetieën op, terwijl Koelman en A Brakel juist uitgaan van een letterlijke interpretatie van het profetische Woord. Bij degenen die het millennium nog geheel of gedeeltelijk in het verschiep zien liggen, is een overheersende invloed van het Puritanisme aanwijsbaar. Van onderlinge bestrijding op dit punt is ons niets gebleken.'

ook gezegd worden dat de opvattingen op dit punt niet wezenlijk afweken van de algemene opvatting binnen de gereformeerde kerk in de Nederlanden.²⁸⁹ Wel is er een wezenlijk verschil met de extremere chiliastische opvattingen. Een belangrijke vraag was, wanneer het duizendjarige rijk zou zijn aangebroken of aan zou breken. Steeds meer neigde men in voetiaanse kring tot de opvatting, dat dit duizendjarige rijk met de Reformatie was aangebroken, gepaard met de val van de Antichrist, waaronder de Roomse kerk werd verstaan.²⁹⁰ Graafland vergelijkt dit standpunt met dat van de gematigde chiliasten die meenden dat de heerschappij van Christus op aarde geestelijk van aard is, door Zijn Woord en Geest, tot uitdrukking komend in de geestelijke bloei en groei van Zijn kerk op aarde. De meer radicale chiliasten daarentegen neigden richting een meer concrete en tastbare gestalte van de Christusheerschappij op aarde samen met zijn heiligen. Dit veronderstelt een persoonlijke komst van Christus naar de aarde om zo met zijn heiligen de macht op aarde in bezit te nemen. Hoe radicaler het standpunt in dit verband, hoe meer de heerschappij van Christus een politieke en stoffelijke kant kreeg.²⁹¹ Uit het voorgaande blijkt wel, dat ook in voetiaanse kring de eschatologische verwachting een aanzienlijk historiserende component kende. In tegenstelling tot de opvattingen hieromtrent tijdens de periode van de Reformatie, ligt in de periode daarna veel meer het accent op de aardse dimensies van de Bijbelse toekomstverwachting. Brienens merkt nog op dat er over de wederkomst van Christus veel minder geschreven werd, dan bijvoorbeeld over het sterven van de mens, waardoor de wederkomst van Christus als zodanig behoorlijk op de achtergrond bleef.²⁹²

Als gevolg van onder andere de Engelse en Schotse invloeden ontstond er onder andere onder de voetianen en/of degenen met een gematigd chiliastische opvatting, de verwachting van uitbreiding van de kerk en de bekering van de Joden. Graafland merkt op: ‘Men gaf op deze wijze enerzijds een concreet-historische anderzijds toch een geestelijk-symbolische interpretatie aan Openb. 20. Deze historisch-geestelijke interpretatie heeft onder de meeste puriteinen aanhang gevonden.’²⁹³ Ondanks de verschillende verwachting ten aanzien van onder andere het duizendjarige rijk, concludeert Van Campen wel dat er unaniem afwijzing was van het chiliasme onder de door hem onderzochte voetianen, althans volgend de door hen zelf gehanteerde

Kennelijk kon men er binnen deze stroming mee leven dat er ten aanzien van de eschatologie diverse opvattingen bestonden, zonder dat men elkaar verketterde.’

²⁸⁹ Meeuse, *De toekomstverwachting van de Nadere Reformatie*, 93.

²⁹⁰ Graafland, ‘Toekomstverwachting der puriteinen’, 72. Hij wijst er op dat: ‘we kunnen teruggaan tot vóór de Reformatie. In de Reformatietijd zelf is vooral te denken aan H. Bullinger en de kanttekenaren van de z.g. Genève-bijbel. Ook de doperse wortels moeten niet worden onderschat.’

²⁹¹ Graafland, ‘Toekomstverwachting der puriteinen’, 72-73. Hij merkt nog op dat er soms zelfs geloofd werd dat er niet alleen de bekering der Joden zal zijn, maar ook hun terugkeer naar Jeruzalem, waarbij Christus dan zijn aardse macht vanuit Jeruzalem zou gaan uitoefenen.

²⁹² T. Brienens, ‘Eschatologie’ in: T. Brienens e.a., *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie*. Zoetermeer 1993, 288.

²⁹³ Graafland, ‘Toekomstverwachting der puriteinen’, 72.

definitie van chiliasme.²⁹⁴ Als er een heden ten dage meer gangbare definitie van chiliasme wordt gehanteerd, dan ligt dit weer anders.²⁹⁵

Daarnaast was er ook nog een anti-chiliastische stroming in de zeventiende en achttiende eeuw, waarbij wordt opgeroepen af te zien van het steeds zien op het einde der tijden en waarbij de chiliastische interpretatie van de profetieën, alsmede de toekomstige heerlijkheid van de kerk op aarde voor de wederkomst worden afgewezen. Daartegenover kwam wel steeds meer het eigen levenseinde op de voorgrond te staan, met een gerichtheid op de hemel, maar met weinig aandacht voor de verwachting van Christus' wederkomst. Ook in Engeland is eenzelfde ontwikkeling waarneembaar richting aandacht voor het persoonlijke levenseinde. Hoewel er vaak een tegenstelling tussen de anti-chiliasten en de gematigde chiliasten wordt aangenomen, concludeert Meeuse dat deze tegenstelling niet blijkt te bestaan. De tegenstelling moet veel meer gezien worden tussen de anti-chiliasten en de gematigde chiliasten enerzijds en de radicalere chiliasten anderzijds. Zowel de anti-chiliasten als de gematigde chiliasten, die zich in hun eigen tijd niet als chiliasten zagen, koesterden vaak soortgelijke gedachten over de bloeitijd van de kerk, de bekering van het Joodse volk en andere aspecten.²⁹⁶

De Vries²⁹⁷ wijst in dit verband echter ook op het belang van de Geneefse Bijbel.²⁹⁸ Onder andere vanwege de kanttekeningen bij deze Bijbelvertaling vond de gedachte van een massale bekering onder de Joden algemene ingang in het puritanisme. Ook wordt het boek Openbaring op kerkhistorische wijze uitgelegd, waarbij de gebeurtenissen uit dit Bijbelboek op de geschiedenis

²⁹⁴ Van Campen, 'Het millennium gewogen', 35: 'De vraag of en in hoeverre er bij de oudvaders sprake is van Chiliasme laat zich niet simpel met ja of nee beantwoorden. Onze conclusie moet ontkennend zijn wanneer we uitgaan van de definitie die zij er zelf op nahielden. Het verrassende feit doet zich voor dat men het daarover unaniem eens was. Het is voor geen van de besproken auteurs een kwestie wat men onder Chiliasme dient te verstaan. Zowel in de geschiedenis als in hun eigen situatie wist men deze opvatting haarfijn aan te wijzen en als dwaling te ontmaskeren. De meest kenmerkende noties die daarbij als ijkpunten gehanteerd werden, zijn reeds één en andermaal ter sprake gekomen. Een volledige vernietiging van de antichrist voor de jongste dag, een dubbele opstanding der doden, een tweevoudige parousie, een zichtbare, lichamelijke heerschappij van Christus gedurende 1000 jaren, het herstel van de tempel en de tempeldienst, dat zijn zaken waartegen de 'oude schrijvers' hartgrondig hebben geprotesteerd. Het geheel overziende rest wat mij betreft slechts één conclusie: in eigen ogen waren de nadere reformatoren geen chiliasten. De zaken komen echter anders te liggen wanneer men de gangbare omschrijving van het Chiliasme als maatstaf neemt. In dat geval kan men Koelman en A Brakel zonder veel bezwaar rekenen tot wat de Amerikanen het *postmillenarisme* noemen.

²⁹⁵ Van Campen, 'Het millennium gewogen', 36. Hij verwijst naar: A.J. Visser, *De Openbaring van Johannes*, Nijkerk 1965, 235, 236. Post- en premillenarisme zijn het erover eens dat het duizendjarig rijk nog in de toekomst ligt, maar de één verwacht de eigenlijke wederkomst (de ene parousie van de synoptische gegevens) na en de ander vóór het millennium. Bij het postmillenarisme is er sprake van een heersen van Christus in geestelijke zin en ook de eerste opstanding wordt dan gezien als kwalitatief verschillend van de ene opstanding waarover het Credo spreekt. De eigenlijke parousie aan het einde der tijd zou dan na de tussenperiode van het duizendjarig rijk vallen. Visser tekent aan dat dit de opvatting van sommige calvinistische theologen uit de zeventiende eeuw is geweest.

²⁹⁶ Meeuse, *De toekomstverwachting van de Nadere Reformatie*, 94.

²⁹⁷ P. de Vries, 'Bunyan en de visie van de puriteinen op de eindtijd' in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 24 (2000), no. 1), 42.

²⁹⁸ De Vries, 'Bunyan en de visie van de puriteinen op de eindtijd' 42. De Geneefse Bijbel is een Engelse Bijbelvertaling met aantekeningen waarvan in 1560 in Genève de eerste volledige editie gepubliceerd werd. De vertaling werd gemaakt door Engelse vluchtelingen, die onder Maria Tudor gevlucht waren naar Genève. Deze Bijbelvertaling bevatte ook aantekeningen of kanttekeningen. Uit de kanttekeningen bij Romeinen 11:25 e.v. blijkt dat de aanduiding 'Israël' op de natie van de Joden betrekking heeft. In latere uitgaven werd vermeld dat de oudtestamentische profeten de toekomstige bekering van de Joodse natie hadden voorgezegd.

vanaf de apostelen tot aan de eigen tijd worden toegepast. Rome werd met de antichrist geïdentificeerd en men verwachtte de triomf van het Protestantisme en de ondergang van de Rooms-katholieke Kerk. Ook de werken van Thomas Brightman²⁹⁹ zijn belangrijk in dit verband

De gedachte dat de vervolging door en de ondergang van zowel het Romeinse keizerrijk als de Rooms-katholieke Kerk in het boek Openbaring werden beschreven, was gemeengoed onder de puriteinen.³⁰⁰

²⁹⁹ De Vries, 'Bunyan en de visie van de puriteinen op de eindtijd' 42-43. De vries vat zijn visie als volgt samen: 'De beesten uit het boek Openbaring betrok hij op de twee op elkaar volgende fasen van het pausdom. De eerste fase liet hij rond 325 beginnen. Door de aanvallen van de Gothen was het beest toen verwond (vgl. Openbaring 13:3). De tweede fase was ingezet rond de tijd van Karel de Grote. Vanaf die tijd claimde het pausdom volgens Brightman niet alleen een grotere macht in kerkelijke maar ook in politieke zaken. De heerlijke toekomst van de kerk vond Brightman voorzegd in de Openbaring 20 t/m 22. De binding van de satan, zoals die in Openbaring 20:2 wordt beschreven, betrok hij op de bekering van Constantijn de Grote. Tot ongeveer 1300 waren de heidense machten naar zijn overtuiging in toom gehouden. De ontbinding van de satan voor een kleine tijd sloeg op de Turkse invasie in Europa in de dertiende eeuw na Christus. De eerste opstanding, waarover in Openbaring 20:5 wordt gesproken, betrok hij op de prediking van het evangelie door de voorlopers van de hervorming. Deze eerste opstanding luidde een tweede millennium in, waarin de heiligen met Christus als koningen zouden regeren. Gedurende dit tweede millennium, dat van 1300 tot 2300 na Christus zou duren, zou het Joodse volk terugkeren naar het land der vaderen en tot bekering komen. In het land Kanaan zou het Joodse volk door Gog en Magog, door Brightman betrokken op de Turken en hun bondgenoten, worden omringd. In de strijd met God en Magog zou de Heere ingrijpen ten behoeve van Zijn kerk en volk en al hun vijanden verdelgen. In de hoofdstukken 21 en 22 van het boek Openbaring zag Brightman een beschrijving van een universele bloeitijd van de kerk op aarde met Jeruzalem als geestelijk centrum'.

³⁰⁰ De Vries, 'Bunyan en de visie van de puriteinen op de eindtijd' 43.

6.2 Korte schets van de catechese in de zeventiende eeuw

De catechismuspreek kent een lange historie. In de jaren zestig van de zestiende eeuw werd in ieder geval al uit de catechismus gepreekt³⁰¹ en sinds de Nationale Synode te Den Haag van 1586 werd besloten dat sindsdien de Heidelbergse Catechismus gebruikt moet worden.³⁰² Het daadwerkelijk invoeren van de catechismuspreek, heeft echter de nodige moeite gekost, zoals blijkt uit de aansporingen die reeds op de Nationale Synode van Den Haag (1586), maar ook Dordrecht (1618-1619) werden geuit.³⁰³ Hoewel in een behoorlijk aantal plaatsen de catechismuspreek daadwerkelijk wordt ingevoerd, bestaat er ook veel verzet tegen. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw is de catechismuspreek waarschijnlijk min of meer algemeen aanvaard.³⁰⁴ Op grond van de levensloop van de hier behandelde predikanten: Van der Hagen (1641-1671, eerste gemeente 1663), D'Outrein (1662-722, eerste gemeente 1685) en Smytegelt (1665-1739, eerste gemeente 1689) kan worden aangenomen dat de catechismuspreek voor zowel de predikant als de gemeente geen onbekend verschijnsel meer was en paste binnen de normale gang van zaken in de kerkelijke gemeente.

Uitgangspunt voor de catechismuspreek is dat deze preek volledig in het teken staat van de verkondiging van Gods Woord. Wat dit betreft is er geen onderscheid ten opzichte van een preek met een Bijbeltekst als uitgangspunt. Dit betekent niet dat de catechismus gelijk gesteld kan worden aan de Bijbel, maar het is een hulpmiddel bij de verkondiging van Gods Woord, dat ook volledig in dienst van dat Woord staat. Wel is een kenmerkend element dat de catechismuspreek een meer didactisch karakter kent, hetgeen logischerwijs volgt uit de vorm, opbouw en doel van de catechismus.

Verboom merkt in dit verband op dat de catechismuspreek, vanwege dit karakter, ook een lijn kent naar de praktijk der Godzaligheid, die onlosmakelijk verbonden is aan de leer. Later wordt deze doelstelling echter aangetast, als de catechismuspreek veel meer het karakter van een

³⁰¹ W. Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, Amsterdam, 1986, 112. Verboom wijst er op dat in ieder geval in 1566 een catechismuspreek werd gehouden door Pieter Gabriël de Vlaming in zijn huis te Amsterdam. Op verschillende regionale of nationale synodes, onder andere Wezel (1568), Emden (1571), Dordrecht (1574 en 1578) en Middelburg (1581) werd vervolgens het gebruik van een catechismus, meestal de Heidelbergse, aanbevolen en/of geboden.

³⁰² Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, 112

³⁰³ Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, 113, waar hij citeert uit: F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw*, 2^e onveranderde dr. Dordrecht 1980, 501: 'De dienaars sullen alomme des Sondaeghs ordinaerlick in de namiddaeghsche Predicatie, de Somma der Christelijcke Leere in den Catechismo, die tegenwoordigh in de Nederlandsche Kercken aenghenomen is, vervatet, cortelijck uytlegghen, alsoo dat de selve jaerlijcx mag gheeyndight worden, volgende de afdeelinghe der catechismi selfs, daer op ghemaect.'

³⁰⁴ Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, Amsterdam, 114-115.

leerstellig betoog gaat aannemen.³⁰⁵ In het verlengde hiervan ligt Verbooms onderscheid in een eerste en een tweede periode betreffende de catechese in de hier onderzochte periode. Tijdens de eerste fase blijft men min of meer in het spoor van het reformatorisch erfgoed. Willem Teelinck (1579-1629), Abraham Trommius (1633-1719) en Caspar Streso (1603-1664) zijn vertegenwoordigers van deze eerste fase.³⁰⁶ Van de in dit onderzoek betrokken predikanten kan ook Van der Hagen mogelijk tot deze eerste fase gerekend worden. In de hierop, met vloeiende grenzen volgende tweede fase treedt, catechetisch gezien, een aantal verschuivingen op.³⁰⁷

In de beweging die vaak als Nadere Reformatie wordt aangeduid, verschoof het accent in de prediking van de zuiverheid van de leer en het weerleggen van dwaalleringen naar het leven van de kerkganger, het streven naar heiligheid, protest tegen persoonlijke zonden en verval van de zeden onder het volk, en een *praxis pietatis*. Hiermee gepaard gaat een oproep tot bekering en een nauwgezet leven in verband met het persoonlijke heil en het heil voor land, volk en de kerk als geheel.³⁰⁸

Wanneer we kijken naar de verschillen tussen coccejanen en voetianen dan concludeert Op 't Hof³⁰⁹ met het oog op de catechismusprediking dat er sprake is van een beslissend verschil in de dogmatiek dat wordt gevormd door de heilshistorische verbondsleer van Coccejus. Coccejanen brengen, in tegenstelling tot voetianen, voortdurend een onderscheid aan tussen de bedelingen, vooral tussen die van het Oude en het Nieuwe Testament. Naast dit dogmatisch verschil ziet Op 't Hof ook voor een filosofisch verschil. De coccejanen geven naar zijn mening de voorkeur aan de wil boven het verstand bij het bepalen van het subject van het geloof. Verdere verschilpunten, overigens van lager orde dan de voorgaande zijn de ethiek van de christelijke vrijheid, die met name rond het vierde gebod blijkt, demonstratie van geleerdheid en culturele verschillen, onder andere ten aanzien van de rol van de overheid. Een ander verschil tussen voetianen en coccejanen is dat voetianen doorgaans een andere invulling van de *praxis pietatis* nastreven dan coccejanen, hoewel hiervan aan beide kanten afwijkingen voorkwamen.³¹⁰

³⁰⁵ Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, Amsterdam, 118. Hij wijst hier onder andere op H. Groenewegen die in zijn *Oefeningen over den Heiligen Catechismus*, 5^e dr., Leyden 1688, 'apologie' verzucht dat veel predikers van de Catechismus 'meer den Orateur als den leeraar vertoonen.'

³⁰⁶ Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, Amsterdam, 244-245. Verboom verwijst hier naar S. van der Linde.

³⁰⁷ Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, Amsterdam, 245. Het voert te ver om deze verschuivingen nader te belichten in dit onderzoek. Verboom heeft verschuivingen in (de visie op) de doelstelling van de catechese, de kennis, de catechetische praxis, de motivatie en de leerroute, de vraag- en antwoord methode, de catechisant, de catecheet en de leerstof aangetroffen.

³⁰⁸ Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, Amsterdam, 243.

³⁰⁹ Op 't Hof, 'Verschillen tussen voetianen en coccejanen', 72.

³¹⁰ J. van den Berg, 'Het stroomlandschap van de Gereformeerde Kerk in Nederland tussen 1650 en 1750' in: *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en coccejanen 1650-1750*, red.: F.G.M. Broeyer, E.G.E. van der Wall, Zoetermeer, 1994, 21.

6.3 Vergelijking van de vier auteurs

In deze paragraaf zal ik de naar mijn mening meest opvallende zaken in de opvattingen van de vier auteurs laten zien en enkele onderlinge verbanden leggen. Ook zal ik kort ingaan op de vraag of er ontwikkelingen zichtbaar zijn die samenvallen met de ontwikkelingen gedurende de zeventiende en achttiende eeuw.

6.3.1 Ursinus

Het werk van Ursinus betreft oorspronkelijk geen preken, zoals bij Smytegelt en Van der Hagen, maar uitgewerkte collegeaantekeningen. De sterk gestructureerde opzet en het naar mijn mening openbaar komende verlangen om de materie zo omvattend mogelijk te behandelen maken dit gelijk duidelijk. Vergeleken met de andere auteurs is Ursinus het meest uitgebreid. Zijn behandeling van de vragen 52, 57 en 58 neemt circa 47 pagina's in beslag. Bij d'Outrein zijn het 32 pagina's, bij Smytegelt 25 pagina's en bij Van der Hagen 20 pagina's. Door dit alles krijgt het geschrift voor een belangrijk deel een dogmatisch karakter. Het onderscheid tussen Ursinus en d'Outrein ligt hier meer op het terrein van de wetenschap. Ursinus probeert zoveel mogelijk Bijbelse gegevens te verzamelen en weer te geven, terwijl d'Outrein daarnaast ook naar andere (wetenschappelijke) aspecten kijkt.

Het dogmatische karakter wordt gedeeltelijk weer doorbroken doordat Ursinus aan het eind aan elke vraag wel afsluit met een (soort) toepassing, hoewel deze vrij kort is. Ook probeert hij tussendoor wat toepassing te maken, onder andere door het aspect troost, dat in de vragen 52, 57 en 58 al in de vraag zelf genoemd wordt, uit te werken. Hoewel de gelovigen zo bemoedigd kunnen worden, is er daarentegen naar mijn mening niet echt sprake van een oproep aan de ongelovigen om zich te bekeren, of tot geloof te komen. Hun staat en toekomst worden wel geschetst, maar de mogelijkheid tot ontkoming aan hun staat en toekomst wordt niet of nauwelijks uitgewerkt.

Een andere indruk die dit werk bij mij achterlaat, is dat Ursinus zo weinig mogelijk probeert te speculeren of dingen in te vullen. Hij probeert aan de hand van Bijbelteksten zoveel mogelijk zaken rondom eschatologie in te vullen en te onderbouwen. Wanneer hij echter geen Bijbelse onderbouwing van een bepaald aspect kan geven, dan laat hij het aspect meestal achterwege. Hierdoor ontstaan, naar mijn mening, soms kleine discrepanties in zijn betoog. Ursinus geeft bijvoorbeeld niet duidelijk aan wanneer lichaam en ziel weer met elkaar verenigd zullen worden. Als gevolg hiervan is het niet volledig duidelijk waarover het oordeel gaat: over het opgestane

lichaam, of ook over de ziel. Als het over lichaam en ziel beide gaat, dan blijft het onduidelijk of de ziel dan één of tweemaal wordt geoordeeld, aangezien Ursinus er wel van overtuigd is dat de ziel na de dood direct naar God in de hemel gaat.

De nauwgezetheid en het verlangen dicht bij de Bijbel te blijven is weliswaar ook zichtbaar bij Van der Hagen, maar naar mijn mening bij Ursinus sterker dan bij de andere auteurs aanwezig. Dit wordt voor een deel veroorzaakt door het karakter van het geschrift, dat immers geen preken bevat. Dit gegeven kan naar mijn mening in verband worden gebracht met de periode waarin het geschrift is ontstaan waarbij het adagium *sola scriptura* van de Reformatie het uitgangspunt zou kunnen zijn geweest.

In deze periode past ook de manier waarop hij dwalingen, waaronder het vagevuur en de zielenslaap, probeert te bestrijden. Verder commentaar op de Rooms-Katholieke leer of ten aanzien van andere dingen die in zijn ogen dwalingen zijn, is er overigens nauwelijks. De afwijzing van het vagevuur en de zielenslaap is bij de andere auteurs in even sterke mate aanwezig als bij Ursinus, waardoor niet gesteld kan worden dat dit exclusief iets voor de tijd van Ursinus is. Wel is Ursinus iets uitgebreider in zijn argumentatie en in de weerlegging van bepaalde mogelijke tegenwerping. Soms klinkt er een licht polemische toon in door, iets wat ik niet zozeer bij de andere auteurs aantrof, maar dat wel past bij alle retoriek en discussie tussen aanhangers van de Reformatie en vertegenwoordigers van de Rooms-Katholieke kerk in die tijd.

Een ander aspect dat ik aantrof bij Ursinus is dat hij aangeeft dat de aarde door vuur zal verbranden en zal vergaan en dat de hemel voorbij zal gaan op de oordeelsdag, voorafgaand aan het oordeel. Opvallend is wat mij betreft dat hij hier verder geen consequenties aan verbindt, ten aanzien van de plaats waar het oordeel plaatsvindt of de plaats waar gelovigen en de plaats waar de ongelovigen naar toe gaan, als het oordeel is uitgesproken. Ik heb hier namelijk niets kunnen vinden betreffende een nieuwe hemel en een nieuwe aarde.

Ursinus is de enige die goede werken een expliciete betekenis meegeeft. Hij geeft aan dat ze bij het oordeel openbaar zullen komen als vruchten van het geloof. Dit is op een dergelijke manier niet te vinden bij de andere auteurs, die meer aandacht hebben voor de zonden die bij het oordeel openbaar komen.

Tot slot viel mij op dat Ursinus veel zaken heel sterk vanuit God benadert. De reden voor het oordeel is bijvoorbeeld gelegen in Gods eeuwig raadsbesluit. Een ander voorbeeld is dat de

inhoud van het eeuwig leven een herstel van de mens naar Gods beeld is met gelijkvormigheid aan en vereniging met Hem. Ik heb de indruk dat de andere auteurs, misschien met uitzondering van Van der Hagen, op dit punt iets meer nadruk op menselijke aspecten leggen.

6.3.2 Van der Hagen

Hoewel van der Hagen een coccejaan was, komen de verschillen tussen coccejanen en voetianen, zoals in 6.2 aan de orde kwamen niet duidelijk naar voren in zijn preken. Mogelijk heeft dit er mee te maken dat hij gerekend kan worden tot de door Verboom eerder genoemde eerste fase, waarbij men nog zoveel mogelijk in het spoor van de Reformatie probeerde te blijven en de *praxis pietatis* nog meer gemeengoed was dan in de latere periode.

In zijn preken probeert Van der Hagen zo dicht mogelijk bij de Bijbel te blijven en net als Ursinus speculeert hij niet en benoemt hij geen zaken of aspecten waarvan hij geen Bijbelse onderbouwing kan geven. Dit blijkt onder andere in zijn karakterisering van het eeuwige leven, dat hij eenvoudig als goed en gelukkig of als het genieten van God omschrijft, zonder daar verder veel omheen te zeggen. Een ander voorbeeld is dat hij aangeeft dat de opstanding des vleses wonderlijk is en dat de mens niet moet vragen hoe dit kan. Van der Hagen volstaat hiermee, terwijl bijvoorbeeld Smytegelt een poging doet hier een bewijs voor te leveren.

Later gaat hij overigens nog wel iets meer op het eeuwige leven in en dan beschrijft hij het eeuwige leven met vrijwel uitsluitend geestelijke kenmerken. Overigens onderscheidt hij hierbij wel tussen het eeuwige leven, zoals dat in het leven van een gelovige reeds op aarde gestalte krijgt, het eeuwige leven van de ziel na de dood van het lichaam en het eeuwige leven na het laatste oordeel.

Doordat het hier preken betreft, is het karakter van het werk anders dan bij Ursinus. Van der Hagen is veel korter dan Ursinus, maar net als hij, ook behoorlijk dogmatisch. Hij weidt bijna nergens uit en de toepassing is vrij kort. Van dit laatste wordt over het algemeen gezegd, dat het een kenmerk voor de prediking van de coccejanen was, hoewel dit aspect niet exclusief voor coccejanen gold. Andere elementen die als kenmerkend voor de coccejanen gelden, zoals de periodenleer van Coccejus, het profetische element in de Bijbel en de theologie, of het etaleren van geleerdheid en eruditie heb ik in deze preken van Van der Hagen niet aangetroffen.

De toonzetting van de preken is over het algemeen positief te noemen. Hij waarschuwt de ongelovigen wel, maar hij heeft veel meer aandacht voor de gelovigen, voor hun staat, hun bekering en voor hun toekomst.

Net als alle andere auteurs is Van der Hagen is er van overtuigd dat de bekering, of in ieder geval de roeping van Israël,³¹¹ de val van de antichrist en de roeping van de heidenen nog moeten plaatsvinden, voordat de wederkomst zal geschieden. Dit is in lijn met de algemene opvatting van zijn dagen en de ontwikkelingen zoals die onder andere door puriteinse invloeden tot stand zijn gekomen. Geen van de auteurs gaat

Ook Van der Hagen weerlegt onder andere de Rooms-Katholieke opvattingen ten aanzien van het vagevuur en hij merkt op dat de ziel van een gelovige na de dood van het lichaam niet in de lucht verdwijnt, of intrek neemt in een willekeurig dier. Hieruit kan geconcludeerd worden dat hij verhuizing of verdwijning van een ziel en reïncarnatie afwijst. Of hij hiermee de zielenslaap afwijst, zoals de andere auteurs, is onbekend.

De behandeling van vraag 123 blijft net als bij alle auteurs op de achtergrond. De oorzaak hiervoor is dat de focus bij vraag 123 met name ligt op de vraag hoe het koninkrijk van God op aarde, tijdens het leven, gestalte krijgt en niet of nauwelijks hoe het Koninkrijk van God er uitziet na de oordeelsdag.

6.3.3 D'Outrein

Het geschrift van d'Outrein valt op doordat het enigszins afwijkt van de andere onderzochte geschriften. Het betreft geen preken, maar is meer een soort catechisatieboek. In verband hiermee probeert hij, eigenlijk net als Ursinus, om zo volledig mogelijk te zijn, en zoveel mogelijk overwegingen in de tekst op te nemen. Een voorbeeld hiervan is te vinden in zijn behandeling van Christus wederkomst op de wolken des hemels, waar hij verbanden legt met wolken in het algemeen, de wolk die Christus wegnam bij Zijn hemelvaart, de wolken op de berg Sinaï bij de wetgeving en de wolken boven de tabernakel in de woestijn. Een ander voorbeeld hiervan is dat hij er bij stilstaat dat voor de heidenen, Joden en christenen die zich niet bekeerd hebben, het richtsnoer waar zij naar geoordeeld zullen worden niet gelijk is. Bij de andere auteurs is deze onderscheiding zo niet aan te treffen.

³¹¹ Ursinus is op dit punt het kortst en spreekt één keer over de roeping van de Joden. Ursinus, *Schatboek*, 403.

Ook inhoudelijk is er enig verschil met de andere auteurs. Bij Van der Hagen zagen we dat het coccejaanse karakter nauwelijks naar voren komt, maar bij d'Outrein blijkt dit karakter duidelijker. In de eerste plaats probeert hij veel duidelijker dan de andere auteurs om toenmalige natuurwetenschappelijke inzichten in de verhandeling te betrekken. Wanneer hij een beschrijving geeft van het eeuwige leven, dan vergelijkt hij dit eerst met het aardse leven, waarbij hij enige biologische maar ook filosofische inzichten van zijn tijd probeert op te nemen. Zo onderscheidt hij sterk tussen enerzijds het lichamelijke leven, dat hij het natuurlijke leven noemt en dat gedreven lijkt te worden door welhaast dierlijke instincten en 'levenssappen'. In scherp contrast hiermee staat het leven van de ziel, dat hij bovennatuurlijk of zedelijk leven noemt, waarin allerlei geestelijke deugden, maar ook de wil een plaats hebben.

Het verlangen om wetenschappelijke inzichten kenbaar te maken blijkt ook uit zijn beschrijving van de oordeelsdag, waarbij hij nadrukkelijk constateert dat de aarde rond is. Het gevolg hiervan is dat hij niet met zekerheid durft te zeggen of de mensen op aarde in één keer geoordeeld zullen worden, of dat eerst de mensen op de ene helft van de aarde en pas daarna de mensen op de andere helft van de aarde geoordeeld zullen worden. Hij vermeldt er overigens niet bij of het dan om het noordelijk en het zuidelijk halfrond gaat, of om de 'linker' en de 'rechter' helft.

D'Outrein geldt echter wel als een ernstige coccejaan en dat wordt het meest duidelijk in de manier waarop hij probeert steeds de toepassing te maken naar zijn lezers. De manier waarop hij dit doet is wel vrij rationeel en veel minder emotioneel/bevindelijk. Zijn toepassingen zijn uitgebreider maar verder naar mijn mening wat betreft karakter vergelijkbaar met Van der Hagen. De toepassingen van Smytegelt daarentegen zijn meer op het hart gericht/bevindelijker, dan bij d'Outrein.

Een ander aspect waaruit blijkt dat hij een ernstige coccejaan is, is de manier waarop hij geestelijk leven tegenover geestelijk dood zet. Hierin is niets terug te vinden van de verbondsopvatting en de voortgaande ontwikkeling in het leven van een christen, zoals bij Coccejus zelf wel zichtbaar was. Het is *of* levend, *of* dood. Als er bekering is, dan is er geestelijk leven en daarmee is er ook de verwachting van het eeuwige leven. D'Outrein vergelijkt hoe dan ook het aardse leven sterk met het eeuwige leven. Het leven van de goddelozen, zoals dat op aarde plaatsvindt wordt geestelijk gekenmerkt door hun doodstaat. In de eeuwigheid zal deze doodstaat als het ware vervolmaakt worden, met alle afschuwelijke eigenschappen van dien. Het eeuwige leven bij God is echter de vervolmaking van het geestelijk leven van de gelovigen. Om dit leven te karakteriseren gebruikt d'Outrein ook weer enkele wetenschappelijke inzichten, doordat hij onderscheidt tussen de

verschillende hartstochten die er in de mens wonen en de manier waarop die zich op aarde en in de hemel zullen manifesteren.

Ook opvallend bij d'Outrein is dat hij ten aanzien van de oordeelsdag aangeeft dat eerst de gelovigen worden vrijgesproken en daarna de goddelozen veroordeeld worden. Bij de andere auteurs is dit omgekeerd

Andere elementen die doorgaans voorkomen onder de coccejanen, zoals de periodenleer en de (reeds eerder genoemde) verbondsleer van Coccejus of de profetische insteek ten aanzien van (exegese van) de Bijbel, heb ik in dit onderzoek niet aangetroffen bij d'Outrein. Ook de 6.2 aan de orde gekomen verschillen tussen voetianen en coccejanen ten aanzien van bijvoorbeeld de positie van de wil ten aanzien van het subject van het geloof, heb ik niet aangetroffen bij d'Outrein.

6.3.4 Smytegelt

De preken van Smytegelt verschillen enigszins van de preken van Van der Hagen. Dogmatisch zijn er nauwelijks verschillen, maar het karakter is behoorlijk anders. Bij Van der Hagen is het karakter veel dogmatischer dan bij Smytegelt. Smytegelt maakt een uitgebreidere toepassing en past daarbij veelvuldig de classificatiemethode toe. Een voorbeeld hiervan is het slot van zijn preek over vraag 57 en 58: 'Vromen! houdt moed; uw hart schrikke niet! Zondaar! Raakt het u nog niet? Is het nog geen tijd om om te zien? Kinderen Gods! Gaat uwen weg zo maar voort; de Heere zal u versterken.'³¹² Waar Van der Hagen zo dicht mogelijk bij de tekst en betekenis van de catechismus probeert te blijven en Bijbelcitaten, hoewel ook veelvuldig gebruikt, bij hem meestal enigszins los staan, probeert Smytegelt juist veel meer verbanden te leggen en associeert hij er als het ware vrijer op los. Hierdoor stelt Smytegelt alles veel aanschouwelijker voor dan Van der Hagen.

Dit blijkt onder andere in de manier waarop Smytegelt Bijbelse personen met elkaar vergelijkt. Hij doet dit relatief vaak. Bijvoorbeeld als het gaat over de majesteit van Christus als Rechter dan geeft hij eerst voorbeelden van de grootsheid van Salomo, of de aandacht van Festus, Agrippa en Bernice voor de woorden van Paulus, maar het zal alles verbleken bij Christus als Rechter. Een ander voorbeeld is dat Salomo een ivoren troon had, maar Christus heeft een nog veel mooiere troon, namelijk de wolken des hemels. Net als d'Outrein gaat hij vervolgens ook op de wolken in,

³¹² Smytegelt, *Heidelbergsche Catechismus*, 312

maar hij doet dat minder uitgebreid, hoewel hij wel vergelijkt met de wetgeving op de berg Sinäi en de wolk die Christus wegnam bij Zijn hemelvaart.

Hoewel bij alle auteurs de beschrijving van het hemelse leven overeenkomsten heeft met het aardse leven, zijn deze overeenkomsten bij Smytegelt het sterkst. Hij is ook de enige die expliciet aandacht besteedt aan het feit dat er in de hemel herkenning zal zijn en dat men elkaar aan zal kunnen spreken. Hij stelt dit zo aanschouwelijk voor alsof het zo zal zijn dat de één tegen de ander zal zeggen: ‘Wat fijn dat je ook hier bent, vertel er eens iets meer van hoe je hier gekomen bent, opdat we zo onze Zaligmaker zouden eren.’³¹³

Smytegelt probeert soms ook, net als d’Outrein, maar minder veelvuldig en naar mijn mening ook minder overtuigend, onverklaarbare dingen te verklaren. Dit doet hij onder andere bij de wederopstanding van het lichaam. Als iemand zich af zou vragen hoe dit kan, dan is zijn antwoord namelijk niet alleen dat er voor God niets onmogelijk is, maar dan voegt hij er een voorbeeld aan toe van een horlogemaker die alle losse onderdelen van een horloge weer kan samenvoegen tot een werkend horloge of een scheikundige die een klomp goud tot poeder en weer terug tot een klomp goud kan maken. In deze beide voorbeelden, zijn de onderdelen of stofjes echter reeds aanwezig en behoeven ze alleen samengevoegd te worden. Hier kan een verband gelegd worden met het uit deeltjes of atomen opgebouwde menselijk lichaam, maar of Smytegelt dit ook voor ogen stond, is niet bekend. Of het vergane lichaam van een overleden persoon en Gods almacht om dit vergane lichaam uit de dood weer op te wekken zo beschouwd kan worden, mag wat mij betreft ter discussie staan.

Smytegelt is de enige auteur die aandacht heeft voor de rol van de predikant en de prediking ten aanzien van de verkondiging van de hier behandelde eschatologische aspecten. Hij geeft aan dat de predikanten ook geoordeeld zullen worden over de getrouwheid die zij ten aanzien van oordeel en redding, bekering of goddeloosheid hebben betracht in de prediking. Ook geeft hij aan dat predikanten die een onwaarachtige leer hebben verkondigd, zwaarder geoordeeld zullen worden en hij impliceert daarbij dat zij een zwaardere pijniging in de hel zullen moeten ondergaan.

³¹³ Smytegelt, *Heidelbergsche Catechismus*, 309. Het betreft hier een vrije weergave van: ‘Daar zullen ze elkander aanzien met blijdschap: man, vrouw, kinderen, elk zal zeggen: heeft God er u ook gebracht? Heeft Hij zich over u ontfermd? Gij kunt eens denken wat een liefde en vereeniging daar zal zijn... zij zullen elkander opwekken tot den lof van God, en zij zullen ophalen wat God al aan hen gedaan heeft.’

De prediking van Smytegelt stemt, naar mijn idee het meest tot nadenken over de staat van de hoorder of lezer, zeker in vergelijking tot de andere auteurs. Ook komt de praktijk der Godzaligheid in zijn preken sterker naar voren dan bij de andere auteurs. Ter illustratie een voorbeeld:

Weet gij wel, dat gij een snood mens zijt?... doet geen moeite om het langer tegen te gaan. God zal u er evenwel toe brengen tot uwe smart. Een ander zegt: ik ben daar niet schuldig aan. Waarom? Ik doe niet anders dan den breeden weg oploopen, tuischen, spelen, drinken. Denkt gij dat gij tekort zult komen om in de hel te komen? ... en de burgers die eenigszins met middelen gezegend zij, zitten te tuischen en te spelen in de herberg; en de vrouwen en kinderen zitten thuis te zuchten en te schreien. Gij, die van den Heere gezegend zijt met tijdelijke middelen, moet gij dartelheden gaan doen? Doet liever macht en geweld om in den hemel te komen.³¹⁴

De waarschuwing, zoals hierboven weergegeven is weliswaar aanwezig, maar het aanwijzen van de zonden en het verval van gemeente, kerk, of land neemt geen heel grote plaats in. Ook de consequenties van ongelooft nemen zeker niet het belangrijkste aandeel in binnen zijn preken en ook wordt hij op dit punt niet heel aanschouwelijk, zoals soms wel voorkwam. De aansporing tot geloof en bekering en de woorden tot vertroosting en bemoediging van de gelovigen en twijfelmoedigen nemen mijns inziens een grotere plaats in. Dit blijkt onder andere bijvoorbeeld uit de keerzijde van het eeuwige leven, de eeuwige dood. Hij noemt het wel, maar hij beschrijft het nauwelijks. Wel stemt hij tot nadenken, door de hoorders en lezers voor te spiegelen wat de consequentie is van ongelooft, door de tekst van de catechismusvraag om te draaien, waardoor de troost van het eeuwige leven verandert in angst voor de eeuwige dood.

Een laatste opvallend punt bij Smytegelt is dat hij expliciet aandacht besteedt aan de armen. Bij het openen van de boeken bij het oordeel noemt hij het boek van de armen, en hij gaat ook uitgebreid op hun positie en op de noodzaak om hen met middelen te ondersteunen in. D'Outrein doet dit overigens ook. Bij Ursinus en Van der Hagen is dit aspect niet terug te vinden.

³¹⁴ Smytegelt, *Heidelbergsche Catechismus*, 310.

6.3.5 Chronologische vergelijking

In de inleiding heb ik aangegeven dat ik ook wilde stilstaan bij mogelijke ontwikkelingen die zich in de loop der tijd voorgedaan hebben. Hierbij kan gedacht worden aan onder andere de grotere nadruk op verinnerlijking van het geloofsleven dat zich in de achttiende eeuw voordoet.

Allereerst moet ik opmerken dat het zeer lastig is, dergelijke algemene conclusies te trekken op basis van een dusdanig geringe steekproef als hier aan de orde is. Verder vind ik het opvallend dat de dogmatische aspecten bij de onderzochte auteurs zo sterk met elkaar overeenkomen. Er zijn wel onderlinge verschillen aanwijsbaar, maar die zijn naar mijn mening veel meer terug te voeren op (het karakter van) de betreffende auteur, dan dat gesteld kan worden dat deze verschillen te maken hebben met ontwikkelingen in de tijd waarin de auteur leefde. De overeenkomsten zijn echter overweldigend, zowel in de zaken die behandeld worden, als in de zaken die niet behandeld worden. Dit roept de vraag op of er mogelijk onderlinge beïnvloeding, dan wel het overnemen van gedachten uit elkaars werk, of zelfs kopieergedrag aan de orde is geweest. Met name bij bepaalde thema's, zoals bijvoorbeeld de zielenslaap kan die vraag gesteld worden. Gezien de verschillende kampen waarin Smytegelt en d'Outrein zich bevonden, acht ik beïnvloeding tussen hen niet waarschijnlijk. Ook geografisch was er enige afstand tussen hen beide en wanneer naar de publicatiedatum van catechismusverklaringen gekeken wordt, dan kan d'Outrein (1662-1722, eerste uitgave van het *Gulden Kleinoot* in 1719) in ieder geval niet het werk van Smytegelt (1665-1739) dat in 1742 voor het eerst werd uitgegeven gekend hebben. Van der Hagen besteedt juist weer nauwelijks aandacht aan de zielenslaap. Als er sprake is van onderlinge beïnvloeding, dan ligt het voor de hand dat die plaatsvond op basis van het werk van Ursinus. Op basis van de grote overeenkomsten acht ik het zeer waarschijnlijk dat in ieder geval d'Outrein en Smytegelt, maar waarschijnlijk ook Van der Hagen, het werk van Ursinus gekend hebben en mogelijk als een soort naslagwerk hebben gebruikt. Een andere aanwijzing hiervoor is dat ook de opbouw en onderverdeling in de behandelde thema's grote gelijkenis vertoont.

Als gekeken wordt naar het al dan niet meer verinnerlijkt zijn van het geloofsleven in de achttiende eeuw, voor zover het blijkt bij deze vier auteurs, dan kan alleen opgemerkt worden dat Smytegelt het meest bevindelijk is. Dit kan echter alles te maken hebben met het (karakter van) zijn persoon, maar ook met het karakter van zijn geschrift. De preken van Smytegelt en een meer dogmatisch geschrift zoals dat van d'Outrein kunnen op dit punt niet eerlijk vergeleken worden. Wanneer d'Outrein vergeleken wordt met Ursinus, dan zijn er weliswaar andere aspecten die belicht worden, maar een grotere verinnerlijking van het geloofsleven is niet zichtbaar.

Bij vergelijking van de preken Van der Hagen en Smytegelt valt de eerdergenoemde duidelijk aanwezige classificatie en de ruimere toepassing bij Smytegelt op. De preken van Smytegelt zijn echter ook wat langer, waardoor hier mogelijk ook iets meer ruimte voor was, want ook bij Van der Hagen ontbreekt een toepassing niet. Bovendien zijn de preken in beide gevallen postuum uitgegeven. Dit betekent dat er meer ruimte is voor degene die de teksten heeft opgeschreven of verzameld of uitgegeven om bepaalde accenten in de prediking aan te brengen of juist niet.

De opmerking van Verboom,³¹⁵ dat in de zeventiende en achttiende eeuw een ontwikkeling zichtbaar is, waarbij de catechismus de link met de praktijk der Godzaligheid kwijtraakte en soms een meer leerstellig betoog werd, vind ik in de hier onderzochte geschriften niet bevestigd. Bij alle auteurs is een leerstellig element aanwezig, maar ook bij allen is er een toepassing en een link met het dagelijks leven en het geloofsleven en daarmee ook met de praktijk der Godzaligheid.

Tot slot zijn er enkele overeenkomsten tussen de geschriften van d'Outrein en Smytegelt, die niet bij de andere auteurs niet voorkomen. Zo geven beide aan dat er trappen of standen in de hemel zijn. Ook benadrukken ze dat op de oordeelsdag de boeken geopend worden. In detail wordt de inhoud van deze vier boeken beschreven. Ik ben echter van mening dat dit meer past bij de manier van schrijven van beiden, waarbij beiden, in vergelijking tot Ursinus en Van der Hagen, meer zoeken naar verbanden binnen en buiten de Bijbel ten opzichte van het onderwerp dat ze op dat moment behandelen, dan dat dit aan een ontwikkeling in de tijd te relateren is.

³¹⁵ Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, Amsterdam, 118. Hij wijst hier onder andere op H. Groenewegen die in zijn *Oefeningen over den Heiligen Catechismus*, 5^e dr., Leyden 1688, 'apologie' verzucht dat veel predikers van de Catechismus 'meer den Orateur als den leeraar vertoonen.'

6.4 conclusies

In dit onderzoek staat de volgende onderzoeksvraag centraal:

Welke visie op eschatologie blijkt uit de uitleg van de vragen en antwoorden 52, 57, 58 en 123 van de Heidelbergse Catechismus door gereformeerde predikanten uit de zeventiende en achttiende eeuw?

Hieronder geef ik als antwoord op deze onderzoeksvraag de belangrijkste conclusies van dit onderzoek weer.

Er zijn wel onderlinge verschillen aanwijsbaar tussen de vier auteurs, maar die zijn veel meer terug te voeren op het karakter of de persoonlijke stijl van de betreffende auteur, dan dat gesteld kan worden dat deze verschillen te maken hebben met ontwikkelingen in de tijd waarin de auteur leefde. De overeenkomsten tussen de auteurs zijn zeer groot, zowel in de zaken die behandeld worden, als in de zaken die niet behandeld worden.

De grote aandacht voor eschatologie vanaf ca. 1600, zoals die wel aangenomen wordt is niet terug te vinden in de onderzochte geschriften. De manier waarop de eschatologie aan de orde komt ademt veel meer de sfeer dat het een normaal onderdeel van het christelijke leven is, dan dat het bijzondere aandacht krijgt vanwege toegenomen maatschappelijke relevantie of andere overwegingen.

De opkomst van chiliastische visies tussen ca. 1600 en 1700 blijkt niet uit de onderzochte geschriften. Vermelding van een duizendjarig rijk zijn, indien ze al aanwezig zijn, zeer bedekt. Weerlegging van de extremere chiliastische visies heb ik niet aangetroffen. Als er al een verwijzing naar een duizendjarig rijk of duizendjarige periode is, dan gaat het om de historiserende visie, waarbij dit rijk kortere of langere tijd geleden al is aangebroken.

Alle auteurs kennen een toepassing in hun geschriften en hebben enige aandacht voor de praktijk der Godzaligheid. Een verschuiving naar meer dogmatisme en minder *praxis pietatis* heb ik niet aangetroffen.

De coccejaanse invloeden zijn zeer gering bij Van der Hagen en iets meer aanwezig bij d'Outrein.

De eschatologische opvattingen zoals uit de catechismusverklaringen blijkt, is in alle gevallen in overeenstemming met manier waarop deze thematiek in andere geschriften van de betreffende auteur aan de orde komt.

Alle auteurs geven aan dat het moment van de wederkomt onbekend is. Het proberen uit te rekenen wanneer de wederkomst zal zijn, wordt ook in alle gevallen afgewezen. God geeft echter wel herkenbare tekenen, die voorafgaan aan de wederkomst en de mensen worden opgeroepen deze tekenen te onderzoeken. De zaken die nog moeten geschieden voordat Christus kan wederkomen betreffen de bekering van het Joodse volk, de roeping en/of bekering van de heidenen en de vernietiging van de antichrist. Deze gedachtegang is in lijn met de algemene opvatting zoals die onder andere door puriteinse invloeden tot stand was gekomen.

Christus is de Rechter en niet God de Vader. Christus heeft hiertoe de macht van God de Vader ontvangen.

Alle auteurs zijn van mening, dat de ziel van een gelovige direct na de dood bij God in de hemel is. Er zit niets tussen. Ook geniet de ziel gelijk van het hemelse leven bij God. Dit leven is reeds volmaakt, maar nog onvolledig. Pas nadat ziel en lichaam verenigd zijn is het eeuwige leven volmaakt en volledig en bereikt het een hogere trap van zaligheid. Of er sprake is van een *contradictio in terminis* bij een volmaakt, maar onvolledig leven van de ziel bij God in de Hemel komt niet aan de orde.

De positie van de ziel van de ongelovigen, na de dood van het lichaam komt nauwelijks aan de orde.

Alle vier auteurs wijzen het vagevuur af als een Rooms-Katholiek verzinsel. Het vagevuur is onbijbels, maar ook onnodig. De vergeving van zonden wordt tijdens het leven op aarde geschonken door geloof in Christus. De bestemming van de ziel ligt voor het sterven al vast.

De zielenslaap wordt door alle vier auteurs afgewezen. Ze verzetten zich tegen de opvattingen van de Dopersen en de Socinianen. De ziel slaapt niet en verdwijnt niet. Ook wordt er geen nieuwe ziel geschonken aan de opgestane lichamen bij de wederopstanding, maar is het dezelfde ziel.

Bij alle auteurs wordt het niet geheel duidelijk hoe of wanneer de ziel met het opgestane lichaam verenigd wordt. Als gevolg hiervan wordt niet duidelijk of en wanneer de ziel precies geoordeeld wordt.

Alle auteurs geven aan dat het beginsel van het eeuwige leven reeds in het leven van de gelovigen op aarde ligt. Op aarde is het nog onvolmaakt, maar in de hemel zal het volmaakt zijn. Het gevolg hiervan is dat het eeuwige leven behoorlijk veel op het aardse leven lijkt.

Alle auteurs zijn er van overtuigd, dat het eeuwige leven zich in de hemel afspeelt. Bij geen van de vier heb ik de notie van een nieuwe hemel aangetroffen. Het aspect van een nieuwe aarde komt in dit verband ook niet aan de orde, behalve bij d'Outrein, die de mogelijkheid openhoudt, dat een deel van het eeuwige leven zich mogelijk op aarde afspeelt.

Alle vier auteurs zijn er van overtuigd dat er trappen of standen zijn in de hemel zijn. Smytegelt veronderstelt ook trappen of standen of verschillende maten van ellende in de hel.

Op enkele punten is er opvallende overeenkomst tussen de werken van Smytegelt en d'Outrein. Bijvoorbeeld ten aanzien van de behandeling van de zielenslaap en hun bespreking van de positie van de armen en de noodzaak om hen te onderhouden. Toch is onderlinge beïnvloeding niet waarschijnlijk. Als er al sprake is van beïnvloeding, dan is dit waarschijnlijk in verband te brengen met het Schatboek van Ursinus, maar ook slechts ten dele, want de positie van de armen komt daarin niet aan bod.

Bij de behandeling van vraag 123 gaat het bij alle auteurs met name om de vraag hoe het koninkrijk van God op aarde, tijdens het leven, gestalte krijgt en niet of nauwelijks hoe het Koninkrijk van God er uitziet na de oordeelsdag.

De gevonden visie op eschatologie wordt meestal bevestigd in andere werken van de betreffende auteur. Voor Ursinus is dit niet onderzocht. Bij Smytegelt en Van der Hagen stemt de visie overeen. Alleen d'Outrein legt andere accenten.

SUMMARY

The Heidelberg Catechism is one of the classic Reformed creeds. Although it was almost 450 years ago that the first edition appeared, this creed is still used in a considerable number of Dutch churches for weekly catechesis or preaching in the evening service. The continuing relevance of the Heidelberg is said to be due to the fact that the truth of the Gospel, as it was discovered again during The Reformation, is interpreted in an essential way. The Heidelberg Catechism, created as a textbook for young people and as an identifying document in a period of confessionalisation, offers a concise, yet also full representation of the classic Reformed doctrine, as established during the Reformation.

In this thesis, I address the aspect of eschatology in the Heidelberg Catechism and its reception in 17th en 18th century. In particular, I focus on four aspects of eschatology: the second coming of Christ, judgment day, eternal life and the Kingdom of God. These aspects can mainly be found in the questions 52, 57, 58 and 123. The central question is: 'Which vision of eschatology is shown in the sermons and writings of Dutch Reformed ministers from the 17th and 18th centuries, regarding the questions 52, 57, 58 and 123 of the Heidelberg Catechism?'. A usually held view regarding the 18th century is, that a certain internalization of the doctrine occurs with a relatively strong emphasis on spiritual experiences. In this thesis I will examine whether there are differences or shifts in the interpretation of the aforementioned questions between the different authors in their contexts. The four authors that are to be discussed are: Zacharius Ursinus, Petrus van der Hagen, Bernardus Smytegelt and Johannes d'Outrein.

Zacharias Ursinus (1534-1584)

In his lectures, Ursinus used to teach his students about the Heidelberg Catechism. After Ursinus' death, his teachings were published. The earliest known edition is the *Doctrinae Christianae Compendium*, published in 1584 in Geneva. David Pareus, friend and follower of Ursinus, expanded this edition and published it as *Corpus Doctrinae Christianae ecclesiarum* in 1591. Festus Hommius made a Dutch translation and published it in 1602.

Ursinus' description of the second coming of Christ is entirely dominated by his description of the judgment-day. Christ will return on the clouds of heaven to judge every person that ever lived, and also the demons. The reason for this judgment is, that mankind, although created after God's own image, has fallen into sin and therefore has deserved punishment. Only through faith in Christ there is escape from this punishment. The wicked, who's lives on earth are often

rewarding, will be condemned by Christ for not believing in Him and suppressing His faithful believers, but the faithful, who in their lives are often afflicted, will receive eternal life after the judgment-day. The judgment-day has much in common with a worldly lawsuit with defendants, a prosecutor, an examination of the case, a judge, the law and the execution of the judgment. The time of Christ's second coming is unknown, but it will certainly take place once.

Ursinus is convinced that together with the second coming of Christ, there will also be the resurrection of the bodies of all the people who ever lived. He proves this in great detail and rejects any objection or differing doctrine. The goal of the resurrection is the greater glory of God and the greater glory of the faithful. The same bodies that have lived, will be resurrected. The souls of the faithful reside in heaven with God between death and resurrection. The resurrected body of believers have both physical and spiritual characteristics, but all characteristics are entirely good. Ursinus rejects the concept of purgatory.

Eternal life is given by God the Father to all who are chosen from eternity, are converted in life, and believe in Christ. Eternal life is without an end and means a complete restoration of the faithful after God's own image. Furthermore it means everlasting joy, peace of mind, true and perfect knowledge and love of God and glory in soul and body.

Petrus van der Hagen (1641-1671)

Van der Hagen has held sermons about the complete Heidelberg Catechism. His sermons have a quite dogmatic character. He often quotes from the Bible, and hardly inserts speculation. If he does not know about something, he simply does not mention it.

Once, God alone knows when, Christ will return to judge all living people, all people that ever lived but have died and all the angels. The angels will gather the people before Christ in the sky, to judge them. Only the wicked should fear this event, because they will be condemned. The faithful however, can look forward to it because they may expect consolation and salvation from earthly woes. Before Christ will return, several things must happen first, like the fall of the Antichrist, the conversion of the Jews and the conversion of the Gentiles.

Christ will be the Judge, but His judgment is confirmed, or is agreed to by the apostles and the believers. All words, deeds and thoughts are judged. The standard for judgment is the Bible. The outcome of the judgment is final and in accordance with what happened to a human being during his earthly life. The only possible outcomes are eternal life or eternal death

At the day of judgment the bodies of all people that ever lived, will be resurrected and united with their own souls. The souls of the faithful reside with God in heaven since the death of the body. After the reunion of the souls and bodies of the faithful, they will enjoy eternal glory. This eternal life takes place in heaven and is a kind of continuation of the earthly life of the faithful, but in eternity it is perfect, compared to the imperfect earthly life. There are different stages for different people in heaven. The position of the wicked in this context remains mostly undiscussed. These views are confirmed in another assessed sermon on Luke 23:40-43.

Johannes d'Outrein (1662-1722)

The *Gulden Kleinoot* from d'Outrein does not contain sermons, but a treatment of the catechism in questions and answers. It thus looks a bit like a catechism book itself. Possibly he used it for catechism classes for adults in the evenings. Several cocceian elements, like application of science and philosophy are clearly visible.

D'Outrein believes that Christ will come again once, to judge everybody that lives or has ever lived, including angels and demons, through an individual judgment. There are two possible outcomes of the judgment. Eternal life for the faithful and eternal condemnation for the wicked. The angels act as assistants, gathering the people to appear before Christ to judge them. The angels guide the individuals to their eternal destiny afterwards. The time of judgment is unknown, but there are a few things that have to happen before the judgment can take place, such as the conversion of Gentiles and Jews.

The souls of the faithful ascend to heaven to reside with God until the judgment-day. The soul sleep is rejected by d'Outrein. At the judgment-day, the bodies of all people who have died will be resurrected and reunited with their souls. Only the reunited body and soul of the faithful can enjoy the complete glory of eternal life. The resurrected body is not physical, but spiritual in character and it knows neither trouble nor care, illness nor death. It will also excel in beauty, strength, speed and brilliance.

Eternal life is a state of absolute perfection and bliss with God in heaven, but there might still be a connection to the earth. Eternal life is some kind of perfected life of the live on earth of the faithful. The opposite of eternal life is eternal death, which is the ultimate result of the spiritual state of death which the wicked show in their earthly lives. D'Outrein indicates that distinct stages in heaven may exist.

The eschatological accents in d'Outreins *Korte Schets* are different from those in the *Gouden Kleinoot*.

Bernardus Smytegelt (1665-1739)

In his sermons, Smytegelt gives a description of events surrounding the second coming of Christ, the judgment-day, resurrection of the body and eternal life.

Although the exact moment is unknown, it cannot take too long in Smytegelt's view before the second coming of Christ must occur. On the other hand it will not take place immediately, because some things must take place first. Christ's return will be visible to everyone, not primarily because of the coming of Christ on the clouds of heaven, but because of several the other signs. When Christ returns, all people, faithful or wicked, the angels and the demons must appear before Christ to be judged.

The judge will not be God the Father, but Christ. When he has returned, but before the judgment will begin, the world will perish through burning. Smytegelt does not describe where the judging will take place or how long it will take. The verdict after the judgment means eternal life and heavenly glory for the faithful, but eternal burning in hell and agony for the wicked.

Eternal life will take place in heaven and one part of it will be eternal praise of God, Christ and the Holy Spirit. The further characteristics of eternal life are much like earthly life. Moreover, people who knew each other on earth will recognize each other in heaven and speak to each other. The opposite side of eternal life is eternal death. He mentions this regarding the wicked, but pays little attention to.

Prior to eternal life body and soul are reunited. The souls of the faithful have been with God in heaven from the death of the body until the resurrection. The exact moment when body and soul are reunited, and what their distinct positions during the judgment-day will be, remains unclear.

The kingdom of God already exists, although imperfect, on earth in the life of the faithful. After the second coming of Christ this life will be perfect in all aspects. Many events described in Revelation have already taken place, according to Smytegelt, and only the conversion of the Jewish people to Christ must still take place, before all the conditions for an eternal Kingdom of

God have been met. In Smytegelt's other examined works there are minor differences in his eschatological views.

General held views in the 17th and 18th century

Some say that around the year 1600 there were high eschatological expectations within Protestantism which were connected with the rediscovery of the Gospel and consequent high hopes for the church, prior to the return of Christ. Not infrequently, these expectations were millennial and the thought of a coming millennium in this period was widespread throughout Europe. This view however, did not belong to the general teaching of the Reformed Church in the Netherlands and is also not found in the confessions.

Due to English and Scottish influences on the certain general views, the thought emerged that, certain things first had to happen before the second coming of Christ, like the expansion of the church and the conversion of the Jews.

Regarding catechism-preaching a certain inextricable link between the doctrine of the church and the *praxis pietatis* can be discerned in the first period after the Reformation. Later this link became much weaker and the catechism sermon in some cases became to bore more the character of a doctrinal argument.

Differences between Cocceians and Voetians are also identifiable regarding catechism-preaching. There are differences in the covenant doctrine and the doctrine of salvation due to Cocceius particular views in these points. In general there is also a greater emphasis on the *praxis pietatis* in Voetian circles. Because of the often short and very general application in the Cocceian sermons, the Voetians are often characterized as more spiritual.

Conclusions

Although there are identifiable differences between the four authors, they are much more attributable to the character or personal style of the author and these differences cannot be related to developments in the period in which the author lived. The similarities between the authors are overwhelming, both in the aspects treated, as in the aspects not treated.

The great attention for eschatology from about 1600, as is assumed in the literature, cannot be found in the examined texts. The emergence of millenarian visions between approximately 1600 and 1700 is not present in these writings.

All authors have at least some concern for application and the *praxis pietatis*. A shift towards more dogmatism and less *praxis pietatis* was not identifiable.

The cocceian influences in the writings of Van der Hagen en d'Outrein are very limited.

All authors indicate that the time of the second coming Christ is unknown, although certain things must happen before, like the conversion of the Jewish people, the conversion of the heathen and the destruction of the Antichrist. This idea is in concordance with Puritan influences on the general held views.

All authors believe that the soul of a believer resides with God immediately after death. They also believe that eternal life takes place in heaven. There is no mentioning of a new heaven or a new earth. They all reject purgatory and the soul sleeping.

All authors indicate that eternal life already has a beginning in the life of the faithful on earth. What is imperfect on earth, will be perfect in heaven. The result is that eternal life resembles earthly life to a considerable degree. Smytegelt d'Outrein and Van der Hagen are convinced that there are stages of godliness in heaven.

In dealing with question 123 all the authors focus mainly on the position of Gods kingdom and His reign on earth, and hardly mention what will be the meaning of the Kingdom of God after the day of judgment.

BIBLIOGRAFIE

Bronnen

W. à Brakel, *Redelijke Godsdienst*, Utrecht 2000

P. van der Hagen, *Christus opent het paradijs*, Reveilserie no. 433, Lisse 2007.

P. van der Hagen, *De Heydelberghsche Catechismus*, Ermelo, 2001

J. d'Outrein, *Het gouden kleinoot van de leere der waarheid die naar de godzaligheid is*, vijfde druk, Amsterdam, 1738

J. d'Outrein, *Korte schets der godlyke waarheden, soo als die in haare natuurlyke orde te samen geschakeld zijn : waar in kortelyk de H. godsgeleerdheid doorloopen, de wegen Gods en sijn kerke nagespeurd, en insonderheid de verscheide bedelingen van het genadenverbond wat nader uitgepluist worden : tot onderwijs der eenvoudige en oefening der leergierige*, 14e druk, Amsterdam 1726

B. Smytegelt, *Wat is gelukkig sterven?*, Reveil-serie no. 423, Lisse 2006

B. Smytegelt, *De Heidelbergse Catechismus*. Houten, 2000

B. Smytegelt, *Maandagse catechisatiën: naar aanleiding van de Heidelbergse Catechismus zijnde een huis- en handboek tot onderwijzing in de Gereformeerde leer : voorgesteld in vragen en antwoorden*, Houten 1987.

B. Smytegelt, *Keurstoffen, of verzameling van vijftig uitmuntende predikatiën* Nijkerk 1876.

Z. Ursinus, *Doctrinae christianae compendium, seu, Commentarij catechetici, ex ore D. Zachariae Ursini, verè theologi (qui Heydelbergae catecheseos explicationem continuare solebat & iterare) diuerso tempore ab ipsius discipulis excepti*, Genève 1584

Z. Ursinus, *Het schatboek der verklaringen van de Heidelbergse Catechismus*. Houten, 2008

Secundaire Literatuur

- W.J. van Asselt, 'Een kleine zuster, nog zonder borsten: Johannes Coccejus uitleg van Hooglied 8:8' in: *Oudvaders. Bronnen van gereformeerd geloof*, jrg. 4. nr. 21 (2008), 10-12
- W.J. van Asselt 'Coccejus, Johannes' in: *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, Deel 4, red.: J. van den Berg...[et al], Kampen 1998, 92
- W.J. van Asselt, 'De neus van de bruid, De 'profetische' en 'zinnebeeldige' Godgeleerdheid van Henricus Groenewegen en Johannes d'Outrein' in: F.G.M. Broeyer en E.M.V.M. Honée (red.), *Profetie en godsspraak in de geschiedenis van het christendom. Studies over de historische ontwikkeling van een opvallend verschijnsel*, Boekencentrum, Zoetermeer, 1997, 163-184
- W.J. van Asselt, 'Ultimum tempus nobis imminet. Eschatologische structuren van de theologie van Johannes Coccejus' in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 76 (1996), 189-226
- W.J. van Asselt, 'Piere de Joncourt en zijn protest tegen de coccejaanse exegese in het begin van de achttiende eeuw' in: F.G. M. Broeyer en E.G.E. van der Wall (eds.), *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en Coccejanen 1650-1750*, Zoetermeer 1995, 146-164
- W.J. van Asselt, 'Voetius en Coccejus over de rechtvaardiging' in: *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989*, red.: J. van Oort (et al.), Kampen, 1989, 32-47
- J. N. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse belijdenisgeschriften, in authentieke teksten, met inleiding en tekstvergelijkingen*, Amsterdam 1976
- E. Balas, *Michelangelo's Medici Chapel*, Philadelphia 1995
- F.W. Bautz, 'Goulard, Simon' in *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexicon*, Band II, Hamm 1990, 278
- J. van den Berg, 'Het stroomlandschap van de Gereformeerde Kerk in Nederland tussen 1650 en 1750' in: *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en coccejanen 1650-1750*, red.: F.G.M. Broeyer, E.G.E. van der Wall, Zoetermeer, 1994, 9-27

- T. Brienen, 'Eschatologie' in: T. Brienen e.a., *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie*. Zoetermeer 1993
- E. de Bruin, 'Van Lieburg en Op 't Hof in discussie over de Nadere Reformatie' in: *Reformatorisch Dagblad* 9-4-2011
- C.J. Burchill, 'On the Consolation of a Christian Scholar: Zacharias Ursinus (1534-83) and the Reformation in Heidelberg' in: *The journal of ecclesiastical history*, vol. 37 nr.4 (1986), 565-583
- M. van Campen, *Gans Israël. Voetiaanse en coccejaanse visies op de joden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw*, Zoetermeer 2006
- M. van Campen, 'Het millennium gewogen. Het duizendjarige rijk in de visie van de Nadere Reformatie' in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 24 (2000), no. 1 (Voorjaar), 20-36
- J. van Eijnatten, 'Theologus eriditus, theologus modestus. The early modern pastor as communication worker' in: *The pastor bonus. Papers read at the British-Dutch colloquium at Utrecht, 18-21 september 2002*, Dutch review of church history, vol. 83, red.: Theo Clemens & Wim Janse, Leiden, 2004), 309-318
- R.B. Evenhuis, *Biografisch Lexicon*, deel 1, Kampen, 1978
- H. Florijn, 'Bernardus Smytegelt (1665-1739)' in: W. van 't Spijker...[et al.], *Oude schrijvers. Een kennismaking*, Houten 1997, 250-270
- C. Graafland, 'Toekomstverwachting der puriteinen en haar invloed op de Nadere Reformatie' in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 3 (1979), no. 3, 65-95
- H. Groenewegen, *Oefeningen over den Heiligen Catechismus*, 5^e dr., Leyden 1688, 'apologie'
- K.H.D. Haley, 'Johannes Rothe: English Knight and Dutch Fifth Monarchist' in: D. Pennington and K. Thomas, ed., *Puritans and Revolutionaries*, Oxford, 1978, 310-332

- W.J. op 't Hof, 'Gereformeerde mystiek' in: *Praktische theologie. Nederlands tijdschrift voor pastorale wetenschappen*, 22 (1995), 322-341
- W.J. op 't Hof, 'De verschillen tussen voetianen en coccejanen in het licht van hun verklaringen van de Heidelbergse Catechismus' in: *Een richtingsstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en coccejanen 1650-1750*, red.: F.G.M. Broeyer, E.G.E. van der Wall, Zoetermeer, 1994, 54-73
- S. van der Linde, 'De prediking van de Nadere Reformatie' in: *Theologia reformata*, 19 (1976), 6-21
- C.J. Meeuse, De toekomstverwachting van de Nadere Reformatie in het licht van haar tijd : een onderzoek naar de verhouding tussen het zeventiende-eeuwse chiliisme en de toekomstverwachting van de Nadere Reformatie, met name bij Jacobus Koelman, Kampen 1990
- P.C. Molhuysen, P.J. Blok [red.], 'Hagen (Petrus van der)' in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel 6, Leiden 1924
- P.C. Molhuysen, P.J. Blok [red.], 'D'Otrein, Johannes' in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel 2, Leiden 1912
- R.A. Muller, *Post-Reformation Reformed Dogmatics : the rise and development of reformed orthodoxy, ca. 1520 to ca. 1725*, Deel 1, Grand Rapids 2003
- A. de Reuver, *Verborgen Omgang. Sporen van spiritualiteit in Middeleeuwen en Nadere Reformatie*, Zoetermeer 2002
- A. de Reuver, 'Een mystieke ader in de Nadere Reformatie' in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 21 (1997), no. 1 (Voorjaar), 1-54
- F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw*, 2^e onveranderde druk, Dordrecht 1980
- W. van 't Spijker e.a., *Het troostboek van de kerk. Over de Heidelbergse Catechismus*. Houten 2005

A. Steenbeek, 'Bernardus Smijtegelt's Catechismuspreken als tijdspeigel' in: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, vol. 39 (1952-1953), 158-171

A.J. Visser, *De Openbaring van Johannes*, Nijkerk 1965

W. Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, Amsterdam, 1986

P. de Vries, 'Bunyan en de visie van de puriteinen op de eindtijd' in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 24 (2000), no. 1 (Voorjaar), 37-48

E.G.E. van der Wall, *De mystieke chiliast Petrus Serrarius (1600-1669) en zijn wereld*, Amsterdam 1987.

G.W. Williard, *The Commentary of Dr. Zacharius Ursinus on the Heidelberg Catechism*, Columbus, 1852

Afbeelding voorzijde: Titelpagina van de eerste druk van de Heidelbergse Catechismus uit 1563.